НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ім. І. КРИП'ЯКЕВИЧА

УКРАЇНА-ПОЛЬЩА

історична спадщина і суспільна свідомість

14

ЛЬВІВ
2021

УДК 262.12:22.07(=163.1=162.1)
DOI: 10.33402/up.2021-14-16-44

Назар ЗАТОРСЬКИЙ
докторант богослов'я в галузі еклезіології
Фрібурзького університету (Швейцарія)
греко-католицький священник
адміністратор українських громад
у Цюриху, Лозанні та Женеві
ORCID https://orcid.org/0000-0002-1181-0207
e-mail: o_nazarij@yahoo.de

КОМЕНТАРІ МИТРОПОЛИТА ІПАТІЯ ПОТІЯ ДО ВИДАНЬ «ПОСЛАННЯ МИСАЇЛА» ЦЕРКОВНОСЛОВ'ЯНСЬКОЮ ТА ПОЛЬСЬКОЮ МОВАМИ

Подано коментарі митрополита київського Іпатія Потія до виданого ним оригінальною церковнослов'янською та перекладеного й виданого ним же польською мовою «Послання Мисаїла до папи Сикста IV». Для кращого висвітлення розуміння митрополитом цього документа, крім коментарів, проаналізовано передмови до обох видань, а також представлення грамоти Мисаїла в інших творах І. Потія. Виявлено хибні припущення видавця, що були ідентифіковані як такі в дотеперішній українській історіографії. Спостереження коментатора категоризовано на історичні, текстологічні та богословські, а всередині кожної з категорій згруповано за тематикою. Залучення польського видання дало змогу припустити, які коментарі містилися на втрачених сторінках кириличного першодруку, та прослідкувати еволюцію сприйняття І. Потієм опублікованої ним грамоти. Такий цілісний підхід допоміг визначити головні праці з історії, на які покладався І. Потій, а також виявити ті богословські та історичні парадигми, що їх відчитував у тексті грамоти видавець і які відображені в його коментарях до різних її видань. Завдяки цьому стали зрозумілими мотиви, що спонукали унійного митрополита до публікації послання, оскільки вдалося ідентифікувати полемічні твори, відповіддю на які можна вважати це джерельне видання.

Ключові слова: Іпатій Потій, «Посельство до папежа» («Poselstwo do papieża»), «Послання Мисаїла», полемічна література, унія, Христофор Філалет, Василь Суразький, Клірик Острозький, Онофріо Панвініо.

Попри доволі добрий стан справ із вивченням у попередніх віках особи київського митрополита Іпатія Потія, його діяльності та літературної спадщини[1],

[1] Біографію митрополита з православними полемічними акцентами представив: Ор. Левицкий. Ипатій Потѣй, кіевскій уніатскій митрополитъ. *Памятники русской старины въ западныхъ губерніяхъ*. СПб., 1885. Вып. 8. С. 342–374; Важливим є збірник статей

останні двадцять років, як слушно зауважив український історик Леонід Тимошенко, «можна вважати періодом своєрідного ренесансу в дослідженнях постаті, коли з'явилися численні публікації джерел, в тому числі й полемічних, у цей час написані нові монографії, а кількість статей годі оглянути в одній окремій публікації»[2]. Це розмаїття публікацій свідчить, однак, не лише про велике зацікавлення особою та спадщиною І. Потія з боку науковців, але й про те, що все ще є багато моментів, які потребують глибшого дослідження. Одним із таких аспектів є, зокрема, вивчення коментарів І. Потія до виданого ним «Послання Мисаїла», які досі не були предметом окремого дослідження[3], їх лише принагідно згадували деякі науковці[4]. Тож мета цієї статті – заповнити наявну прогалину.

Що стосується самої грамоти Мисаїла, то її відкрив у рукописному збірнику на своїй парафії руський священник м. Крева, який, вочевидь, і передав

з різною тематикою: Ювилейна книга в 300-лїтні роковини смерти митрополита Іпатия Потія. Видана заходом Товариства св. Ап. Павла. Львів, 1914. Проповідницьку діяльність висвітлювали, зокрема: Трипольский Н. Униатский митрополит Ипатий Потий и его проповедническая деятельность. *Труды Киевской Духовной Академии*. Киев, 1877. № 9. С. 512–576; Киев, 1877. № 10. С. 123–181; Киев, 1877. № 11. С. 294–372; Киев, 1877. № 12. С. 588–645; Киев, 1878. № 2. С. 377–413; Krukowski J. Krytyczny rozbiór kazań i homilij Hipacyusza Pocieja metropolity kijowskiego, halickiego i całej Rusi, biskupa włodzimierskiego i brzeskiego. Lwów, 1899. Певною мірою підсумував напрацювання попередніх дослідників про життя та діяльність митрополита: Пекар А. ЧСВВ. Іпатій Потій – провісник з'єднення. *Analecta Ordinis sancti Basilii Magni*. Roma, 1996. Series II. Sectio II. Vol. XV. Fasc. 1–4. P. 145–246.

[2] Тимошенко Л. Постать Іпатія Потія у світлі нововіднайдених джерел та новітніх досліджень. *Іпатій Потій:* зб. наук. статей / упоряд.: Л. Моравська, І. Паславський. Львів, 2013. С. 45. Там же представлено актуальний стан досліджень. З деяких більших нових праць див.: Падокшын С. А. Іпацій Пацей: Царкоуны дзеяч, мысліцель, пісьменнік на пераломе культурна-гістарычных эпох. Мінск, 2001; Ткачук Р. Ф. Творчість митрополита Іпатія Потія та полемічна література на межі XVI – початку XVII ст. Джерела. Риторика. Діалог: монографія. Київ, 2011; Ozorowski M. Hipacego Pocieja podstawy unickiej teologii pozytywno-polemicznej. Warszawa, 2012; Kempa T. Metropolita kijowski Hipacy Pociej w świetle swojej korespondencji. *Epistolografia w dawnej Rzeczypospolitej.* Kraków, 2011. T. 1 / red.: P. Borek, M. Olma. S. 141–171.

[3] Свого часу коментарі І. Потія тематизував Р. Лужний, однак він подав лише кілька вибраних, у межах заданої тематики своєї публікації. Крім того, науковець розглядав глоси митрополита тільки до польського видання, коментарів же кириличного видання та відмінностей між ними не торкався зовсім. Див.: Лужний Р. Релігійна публіцистика Іпатія Потія в розвитку староруської традиції. *Mediaevalia Ucrainica: Ментальність та історія ідей.* Київ, 1993. Т. 2. С. 49–68.

[4] Крім публікації Р. Лужного (див. поп. прим.), на глоси І. Потія до виданого ним твору звернув був увагу М. Грушевський, який на підставі деяких із них виснував один із аргументів на користь автентичності грамоти (детальніше див. прим. 69). Також О. Русина звернула увагу на помилкову ідентифікацію одного з підписантів послання (див. прим. 20). Крім того, автор цієї публікації окремо дослідив хибну ідентифікацію І. Потієм відзнаки одного з підписантів грамоти як ордену Золотого Руна (див. прим. 21).

знахідку І. Потієві наприкінці 1604 чи в червні 1605 р.[5]. Невдовзі після цього, у червні таки 1605 р., у Вільні побачило світ видання документа оригінальною церковнослов'янською мовою під назвою: «Поселство до папежа рымъского Сикъста д҃от духовенства и от княжатъ, и пановъ рускихъ, з Вилни року ҂а҃ѵos мѣсяца марта д҃і дня черезъ пословъ въ томъ же листе ниже именованыхъ»[6]. Польське видання з'явилося у Вільні вже за якийсь місяць[7] після кириличного, в липні 1605 р., під тією ж назвою: «Poselstwo Do Papieża Rzymskiego Sixta IIII. od Duchowieństwa y od Książat y Panow Ruskich w Roku 1476»[8].

Відразу після виходу грамоти Мисаїла друком православні полеміс-ти піддали сумніву її автентичність, звинувативши митрополита в публікації

---

[5] Припущення, що Кревський збірник із грамотою Мисаїла І. Потій знайшов не сам, висловлював іще Б. Бучинський, який також окреслив можливий час відкриття та/чи передачі його митрополитові. Див.: Бучинський Б. «Грамота Місаіла» і «Грамота Ніфонта». *Записки Історичної і Фільольотічної секції Українського наукового товариства в Києві*. Київ, 1914. Кн. 13. С. 6–7; Натомість митрополит Іпатій у пізнішій публікації повідомляє, що грамоту Мисаїла у Кревському збірнику відкрив і, вочевидь, також передав йому «піп кревський»: «Aliśći oto nalazły się kśiąszki Ruskie pisane barzo stare u Popa Krewskiego». *Hypaty (Pociey)*. O przywileiach nadanych od Naiaśnieyszych Krolow Polskich y przednieyszych niektorych dowodach ktore świetą Unią wielce zalecaią y potwierdzaią. Wilno (?), między 1605 a 1613. K. 27 r.

[6] Назву видання відтворено в перевиданні 1887 р.: Грамота кіевскаго митрополита Мисаила къ папѣ Сиксту IV, 1476 г. *Архивъ Юго-Западной Россіи* (далі – АЮЗР). Київ, 1887. Ч. 1. Т. 7. С. 199; Таку саму назву (з невеликими відмінностями в правописі) наводив і митрополит Макарій (Булгаков), який мав нагоду ознайомитися з примірником першодруку, що знаходився в бібліотеці Литовської духовної семінарії, див.: Макарій (Булгаков). История Русской церкви. Москва, 1996. Кн. 5. С. 380.

[7] Стосовно першовидання обома мовами М. Возняк повідомляв, що І. Потій «в 1605 р. видав посланіє Мисаїла, в рік пізніше й по-польськи в книжці Права та привилеї від найясніших королів польських». Возняк М. Історія української літератури. Львів, 1921. Т. 2 С. 220; Вочевидь, М. Возняк не знав про повне окреме видання польською, надруковане вже в липні того ж 1605 р. Крім того, звістка про публікацію в «Правах і привілеях» цілого послання польською мовою, як випливає з тексту науковця, є хибною, бо насправді там уміщено лише невеликий фрагмент із польського перекладу. До того ж «Права та привілеї» надруковані не 1606, а 1632 р., тобто майже через 20 років після смерти митрополита. Див.: Prawa y przywileie od Náiáśnieyszych Krolow ich dob: Polskich y W. X. L. nadane. Obyvatelom Korony Polskiey y Wielkiego X. L. Religiey Greckiey, w Iedności z S. Kośćiołem Rzymskim będącym. Wilno, 1632; Натомість за життя І. Потія вийшла інша книга, назва якої починається подібно: «O przywileiach nadanych od Naiaśnieyszych Krolow Polskich y przednieyszych niektorych dowodach ktore świetą Unią wielce zalecaią y potwierdzaią». Але й в останній книзі було вміщено лише фрагмент із польського перекладу «Послання Мисаїла». До того ж точний рік виходу цієї книги не встановлений (у кожному разі, між 1605 р., коли постав і був виданий повний польський переклад послання, та 1613 р., коли митрополит Іпатій помер. Бачимо, що в повідомленні М. Возняка акумульовано відразу кілька хибних тез.

[8] Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IIII. od Duchowieństwa y od Książat y od Panow Ruskich / przetł. a wyd. Hypaty Pociey. Wilno, 1605.

фальсифікату[9] – слава, яка закріпилася за грамотою надовго. Почасти цим можна пояснити відсутність цілісного дослідження коментарів до неї: адже якщо це підробка видавця, то сенсу вивчати його коментарі до його ж фальсифікату немає. Додаткову трудність становила надзвичайна рідкісність текстів кириличного першодруку – допіру наприкінці XIX ст. цю проблему частково[10] вирішено при перевиданні грамоти в «Архивъ Юго-Западной Россіи» (АЮЗР), де були відображені також супровідні коментарі першовидавця. Ситуація з польським перекладом авторства І. Потія під цим оглядом важча: його ніколи не перевидавали[11], а з першого видання 1605 р. на сьогодні відомо лише три примірники, два з яких дефектні (у Кракові та Санкт-Петербурзі), а єдиний повний зберігається у Львівській національній бібліотеці ім. Стефаника[12]. Тому не дивно, що досі коментарі митрополита, якими він супроводив текст Мисаїлового листа, системно не вивчали. Тож тепер, маючи в розпорядженні і видання АЮЗР, і фотокопії львівського примірника польського перекладу 1605 р., а також примірника з бібліотеки Ягеллонського університету в Кракові, можемо звернутися до вивчення тез І. Потія, якими він доповнив текст Мисаїлового листа.

Оскільки йдеться не про окремий систематичний коментар, а про принагідні зауваження видавця, що їх треба визбирувати з кириличного та польського видань твору, доцільно говорити саме про «коментарі». Примітки до польського варіанта не менш важливі, ніж до кириличного, з двох причин. По-перше, через відсутність деяких аркушів у примірниках кириличного першовидання, за якими готувалося перевидання АЮЗР (у перевиданні о. А. Петрушевича, звідки взято текст відсутніх аркушів першодруку, супровідних коментарів першовидавця немає[13]). Припустити, які коментарі там могли бути, допомагає польське видання, де дублюється переважна більшість коментарів кириличного. Однак це саме припущення, адже іноді приміток, наявних в кириличному виданні, у польському немає. Щобільше – польське видання містить додаткові коментарі, яких немає в кириличному (тому не завжди можна з певністю сказати, що наявний у польському виданні коментар був у виданні послання

---

[9] Докладніше еволюцію поглядів на автентичність «Послання Мисаїла» представлено в монографії, присвяченій цьому документові: Заторський Н. о. «Послання Мисаїла до папи Сикста IV» 1476 року: реконструкція архетипу: монографія. 2 вид., випр. й доп. Львів: Вид-во УКУ, 2019. С. 50–76. (Серія «Київське християнство»; т. XV).

[10] З огляду на відсутність деяких аркушів у примірниках кириличного першовидання, на базі яких готувалося перевидання грамоти в АЮЗР, коментарі І. Потія, що були на тих аркушах, фактично втрачені.

[11] Це якщо не враховувати репродукцій невеличких частин із нього у книзі І. Потія «O przywileiach» (видана між 1605 та 1613 р.) та «Prawa y Przywileie» (видана 1632 р., вже після смерті митрополита), про що вже було згадано вище (див. прим. 7), однак там передруковано лише невеличкі фрагменти головного тексту, а глоси митрополита повністю відсутні.

[12] Див.: Заторський Н. о. «Послання Мисаїла до папи Сикста IV» 1476 року… С. 98–100.

[13] Глоси з кириличного першовидання відсутні в перевиданні о. А. Петрушевича, бо воно готувалося на базі римських рукописних копій зі збірників Vat. slav. 12 і Borg. ill. 16, де наявний лише головний текст видання 1605 р., а коментарі І. Потія відсутні. Див.: Заторський Н. о. «Послання Мисаїла до папи Сикста IV» 1476 року… С. 93–96.

оригінальною мовою), а деякі з коментарів розширено, що надає додатковий матеріал. Це друга причина необхідності долучити коментарі польського перекладу. Тому, подаючи коментарі, доцільно робити це за кириличним виданням, а там, де коментар у польському тексті розлогіший, те, що було додано, відображати в круглих дужках, щоб створити цілісну картину думки І. Потія щодо певного уривка. Текст коментаря староукраїнською мовою з кириличного перевидання в АЮЗР та/чи польською з перекладу 1605 р. подано в примітці разом з уривком послання, якого він стосується. Так само буде передано ті коментарі, які наявні лише в польському виданні: їх буде представлено в сучасному українському перекладі, а в примітці – як вони звучать старопольською та текст послання, якого вони стосуються (оригінальною мовою, відповідно до перевидання в АЮЗР). Іноді для кращого розуміння тексту в українському перекладі було додано слова чи звороти, відсутні в оригінальному коментарі (їх узято в квадратні дужки, щоб відрізнити від автентичних слів митрополита). Також у польському виданні подекуди наявні помилки в пагінації – зокрема, аркуш Hii помилково позначено як Hiii, хоча попередній – просто H, а наступний – знову Hiii. Тому, щоб уникнути плутанини, виправлений номер буде відмічено у квадратних дужках. Крім того, наступні аркуші після римського числа «iii» ніяк не позначені, тому при покликанні на них у квадратних дужках буде додано арабське «4». Перед тим, як перейти до представлення коментарів Іпатія Потія до «Послання Мисаїла», варто звернути увагу й на те, що дуже часто вони містять прямі цитати з тексту, що, звісно, полегшує віднаходження уривка, якого вони стосуються. Ремарки, як виглядає, іноді мають додаткову функцію членування величезного тексту послання за тематикою, оскільки окремі розділи в ньому не виділені[14].

Та перед тим, як навести коментарі, що у вигляді маргінальних поміток супроводжують головний текст «Послання Мисаїла», звернімо увагу на представлення документа в передмові до кириличного першодруку, де можна почерпнути багато відомостей, які стосуються і мотивів публікації, і розуміння його ваги та змісту митрополитом. Безпосередньою причиною видання Мисаїлового листа І. Потій називає відповідь на закид противників Берестейського єднання, мовляв, свідчень прийняття Флорентійської унії в Київській митрополії немає: «Але кажуть: де про це мова? Чим це доведеш?»[15]. З тієї ж передмови можемо збагнути, проти яких саме творів полемізує видання грамоти – це «Антирисис» Христофора Філалета та «Історія листрикійського, себто розбійничого ферарського або флорентійського собору» Клірика Острозького, бо їх названо прямо: «оті філалети, оті підробні собори флорентійські»[16]. Відтак можна припустити, що головні коментарі спрямовані на підкреслення тез, які суголосні позиції І. Потія та заперечують докази, наведені в обох згаданих творах православних полемістів. У передмові до кириличного видання вміщено й перший коментар до грамоти, який супроводжує її представлення:

---

[14] Поділ тексту на розділи, відповідно до наявних у ньому елементів, здійснено щойно в критичному виданні. Пор.*:* Заторський Н. о. «Послання Мисаїла до папи Сикста IV» 1476 року… С. 255–392.

[15] Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 194.

[16] «оные филялеты, оные соборы подъметъные флоленътейскіе листрикейскіе». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 193.

«Нарешті ото тепер недавно знайшлися книжки вельми старі у церкві кревській, в яких і той собор флорентійський так само, як і у збірниках віленських вписаний[17]. А понад те – лист митрополита київського Мисаїла й інших осіб духовних, також князів, великих панів сенаторів, та інших шляхетних станів руського народу, який писали до папи Сикста четвертого в році 1476, відповідно до дати, у Вільні. (Він сам буде достатнім свідком, що та свята єдність, принесена з Флорентійського синоду отим, поза всяким сумнівом, святим мужем, митрополитом київським Ісидором, протягом кількох десятків років у цій країні цілковито дотримувана була, про що розумний читач може дізнатися вже з часів і осіб, які в тому листі згадуються.) З котрим листом і двох осіб шляхетних у посольстві до Риму посилали[18]. Подивися, які титули йому дають, як зверхність його величають, послух виявляють, про благословення та про розгрішення просять, єдність і згоду пригадують, собору Флорентійського міцно тримаються. А коли те прочитаєш, то побачиш, що вони далеко більше вчинили, ніж ми»[19].

---

[17] Тут мається на увазі декрет Флорентійського собору про об'єднання Східної та Західної Церков. І. Потій уточнює це в книзі «O przywileiach», де повторює ту ж звістку такими самими словами, прямо називаючи той твір, який мав на увазі: «oto nalazły się kśiąszki Ruskie pisane barzo stare u Popa Krewskiego / w ktorych miedzy inemi rozmaitemi rzeczami / przy końcu tych kśiążek / wpisany iest Słowieńskim ięzykiem Dekret Synodu Florentskiego / właśnie taki / iako się nayduie w Soborniku Wileńskim barzo starym / A po tym dekreće zarazem sequitur Poselstwo od tego Misayła Metropolity Kiiowskiego» («ото знайшлися книжки руські рукописні, вельми старі, у попа кревського, в яких, серед інших різноматнітних речей, при кінці тих книжок уписаний є слов'янською мовою декрет синоду Флорентійського, достоту такий самий, як знаходиться у збірнику віленському, вельми старому. А після того декрету відразу слідує Посольство від того митрополита київського Мисайла»). *Hypaty (Pociey)*. O przywileiach... K. 27 r.

[18] Ця теза є ще однією хибною інтерпретацією тексту грамоти І. Потієм. Докладніше про це див.: Заторський Н. Посольство до папи Сикста IV з посланням Мисаїла у світлі деяких документів Ватиканського таємного архіву. *Міжнародні зв'язки України*. Київ, 2017. Вип. 26. С. 13–15.

[19] «Наконецъ ото теперъ недавно знашлися книжки баръзо старые въ церъкви кревъской, въ которыхъ и тотъ соборъ флоренътейскій, такъ же яко и въ соборъникахъ виленъскихъ уписанный. а надъ то листъ митрополита кіевъскаго Мисаила, и иныхъ духовъныхъ, такъже княжатъ великихъ пановъ сенаторовъ, и иныхъ зацныхъ становъ руского народу, который писали до папежа Сикъста четвертого, въ року ⸗а҃.у.os. за датою у Вильни. съ которымъ листомъ и двохъ особъ зацъныхъ в посельстве до Рыму посылали. подивися якіе ему титулы даютъ, яко зверъхность его величаютъ, послушенъство чинятъ, о благословеніе и о розъгрѣшеніе просятъ, единость и зъгоду припоминаютъ, собору флорентейского моцъне деръжатся. А коли то прочитаешъ, обачишъ же тые далеко болшей учинили, а нижъли мы». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. І. Т. 7. С. 195. Подібний паралельний текст, хоч і дещо коротший, знаходимо й у передмові до польського видання: «Miedzy inszemi znalazł się list od Metropolity Kiiowskiego / y od niektorych Archimandrytow znaćnieyszych / nawet y od Panow y Kśiążąt Ruskich przednieyszych do Sixta cźwartego Papieża pisany. Ten sam będźie dostateczným świadkiem / y iasnym dowodem / iako ta iedność święta przez onego bez wątpenia świętego męża Isidora Metropolitę Kiiowskiego z florentskiego synodu wniesiona / y przez kilkadzieśiąt

Ті ж полемічні мотиви відчитуються й у передмові до польського видання, з тією різницею, що в міжчасі митрополит, вочевидь, уже зіткнувся з закидом, мовляв, твір є фальсифікатом, а такого папи як Сикст IV взагалі ніколи не існувало. Тому до польського перекладу послання І. Потій додав розлогий історичний коментар, якого не було у виданні оригінальною мовою, намагаючись ці закиди спростувати, зокрема через покликання на авторитетних істориків, називаючи прямо Онуфрія Панвінія[20]: «те кажучи, що папи Сикста IV на світі ніколи не було, ані тих осіб, які там у ньому як автори називаються… Але куди подінуть папу Сикста V, який щасливо панував у тих наших[21] недавніх часах, керуючи Церквою Божою, якщо папи Сикста IV (як уже деякі безглуздо сміють твердити) не було? З якої ж причини історики життя його описують, а особливо Онуфрій Панвіній, який закінчену на папі Павлі II "Історію [життів понтифіків]" славного письменника Платини [продовжив], почавши писати життєписи інших після нього пап від того Сикста IV? Чому ж не зітруть імени того папи Сикста IV зі славної по майже цілім світі Ватиканської бібліотеки, що її він привів до первісного порядку? Чейже не допустили б цього мертві кості сім'ї Палеологів, що він їх, бідою на батьківщині спостигнутих і ворогами жорстокими притиснутих, належно як гостелюбний батько прийнявши, пристойним достатком забезпечив, діткам їхнім особливе виховання даючи й у стан святий подружній вельможним панам із посагом багатим віддавав. До цих часів славиться невмирущою пам'яттю родина Ровере, яка хоч і до того була значною, та набагато більше тим, що мала свого предка Сикста IV на тій святій столиці. Ще не згасла в пам'яті нащадків слава тих …, які той лист до нього писали»[22].

---

lat w cale w tym państwie zachowana była: co z samych czasow y person ktore się w tym liśćie wspominaią / bacżny czytelnik uznać może. Poniewasz po onych zacnych titułach / y snać od niko(g)*o* przedtym tak hoynie Papieżom nie danych / iż też przećiwnicy śmieią za *hyperbolicos* y *paradoxos* rozumieć y do inych udawać: on ś. synod osmy florentski po onych zacnych śiedmi inszych ze wszelaką rewerentią prziymuią / y rzeczy na nim postanowione zdaniem swym uchwalaią». Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IIII… Аркуші передмови ненумеровані; у краківському примірнику, де наявна пізніша пагінація від руки – k. 3 v. – 4 r.

[20] Онуфрій Панвіній (Onuphrius Panvinius) – монах-августинець, історик середини XVI ст. Докладніше про нього та його праці див: Bauer S. The Invention of Papal History: Onofrio Panvinio between Renaissance and Catholic Reform. Oxford, 2020. Про історіографічну методу О. Панвінія див.: Bauer S. Historigraphical Transition from Renaissance to Counter-Reformation: The Case of Onofrio Panvinio (1530–1568). *The History of Transition: Critical Phases in the Development of Modernity (1494–1973)* / ed. P. Pombeni. New York, 2016.

[21] Папа Сикст V урядував у 1585–1590 рр., іще за пам'яти І. Потія та багатьох його сучасників.

[22] «mowiąc iż Sixta cżwartego Papieża na świećie nigdy nie było / ani tych osob ktory się tam w nim iako Autorowie mianuią: Naostatek iż ten list dla oszukania onych sztucżnie iest zmyślony: la na tak iawną potwarz śmielie też iawne im kłamstwo y nieumieiętność zadać będźiem mogli / Abowiem gdźie proszę podźieią Sixta Papieża piątego / ktory tych naszych niedawnych cżasow rządząc kośćioł Boży / szcęśliwie Panował / kiedy Sixta cżwartego Papieża (iako głupie śmieią iuż niektorzy twierdźić) nie było: dla ktoreyże przyczyny Historykowie żywot iego opisuią / a osobliwie Onophrius Pauninus / ktory skończoną na Pawle wtorym Papieżu od Platiny sławnego Pisarza Historią / od tego Sixta cżwartego żywoty inszych po nim bę-

Як бачимо, висловлені в обох передмовах тези митрополита можна поділити на дві категорії: історичні та богословські. Ті ж тематичні групи можна виділити й у коментарях до головного тексту, наявних у маргінальних помітках, де остання група набагато більша за обсягом, оскільки містить як певні тези, що стосувалися полеміки з православними та протестантами, дискусію щодо Флорентійської (а відтак, опосередковано, Берестейської) унії, так і ролі та становища папи римського (це найбільша група) – знову-таки, з огляду на навколоунійну полеміку. Тому виглядає доцільним представити коментарі митрополита, згрупувавши їх у цих двох категоріях і систематизувавши у менші підгрупи, відповідно до тематики.

1) Історичні коментарі:

Насамперед у вічі впадають кілька хибних інтерпретацій: а) трактування підписанта грамоти князя Михайла Олельковича як Михайла Зигмунтовича (Михайлушку): «Син Зигмунтів, якого згадує Стрийковський»[23]; б) хибний переклад слова «стрыхъ» в описі ордену, яким був нагороджений один із підписантів листа Олександр Солтан, як Орден Золотого руна: «тобто tuzon або aurey weleris»[24]; в) хиб-

---

dących Papieżow pisać zaczał: czemuż tego imenia Sixta cżwartego Papieża sławy po wszytkim prawie świećie Biblioteki Watykańskiey / ktory ią do pierwszego porządku przywiodł / nie zmażą: snadzby tego nie dopuśćiły martwe kośći sławney oney familiey Paleologow / ktorych on nędzą domową utrapionych y od okrutnych nieprzyiaćioł śćiśnionych wdzięcżnie iako gośćiolubny Oćiec przyiąwszy / przystoynym dostatkiem opatrował : dźiateczki ich osobliwym wychowaniem ćwicżąc / y w stan święty Małżeński Wielmoźnym Panom z posagiem bogatym wydawał. Słynie do tych cźasow pamięcią świeżą familią Rowerow / acżkolwiek y przedtym znacżna lecż daleko więcey iż Sixta cżwartego przodka swego na tey świętey stolicy miała. Jeszcże nie zgasła sława w pamięći onego potomstwa tych (nie wartuiąc kronik) ktorzy ten list do niego pisali». Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IIII... Аркуші передмови ненумеровані, у краківському примірнику – k. 4 v. – 5 v.

[23] «syn zygmuntow / ktore(g)*o* wspomina strijkowski». Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IIII... – K. A v. У кириличному виданні ця глоса відсутня, див.: Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 199. На хибну ідентифікацію особи князя вже звернула була увагу Олена Русина: Русина О. Послання папі римському Сіксту IV і проблема інтерреляції літературних пам'яток XV ст. *Український історичний журнал*. 2008. № 2. С. 20; Особливо дивує посилання коментатора на Мацея Стрийковського, адже той згадує про отруєння Михайла Сигізмундовича ігуменом одного з монастирів Московщини ще під 1448 р., за добрих чверть століття до постання грамоти. Див.: Стрийковський М. Літопис польський, литовський, жмудський і всієї Руси. Львів, 2011. Т. 2, кн. 17. С. 708–709.

[24] «to iest tuzon albo aurey weleris». Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IIII… – K. Aii r. Цей коментар відсутній у кириличному виданні, див.: Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 200; Для окреслення, про який саме орден ідеться, митрополит обидва рази вжив слів іншомовного походження: спершу «тузон», що є транслітерацією французького «toison» (вимовляється «туазон»), відтак латинського «aurei velleris» (яке помилково написав через «w» та з однією літерою «l»). Питанню виникнення, поширення та побутування тези про нагородження Олександра Солтана Орденом Золотого руна було присвячено окрему статтю, див.: Zatorskyy N. Alexander Soltan, aurei velleris hispanici observator: origins of the misconception and possible solutions of the problem. *Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість.*

на ідентифікація батька Софії Палеолог як візантійського (константинопольського) імператора[25]: «То була дочка Томи Палеолога, імператора константинопольського, про що пише Онуфрій Панвіній»[26].

Коментарі стосовно адресата, папи Сикста IV, й обставини листування з ним: «Той папа Сикст був монахом ордену св. Франциска»[27]. «(З цього) видно, що був (Сикстом) четвертим»[28]. «Той папа був чоловіком ученим, як, описуючи його життя, свідчить Панвіній»[29]. «Видно, що було перше посольство до нього від усіх

Львів, 2016. Вип. 9. С. 217–228; Деякі висновки цієї публікації скоригував Марат Астахов, визначивши, що насправді йшлося не про Орден Луски (як було припущено), а про інший із двох згаданих у публікації орденів Арагону – Орден Стрічки. Див.: Астахов М. А. Загадочный испанский орден литовского шляхтича XV века. *Средние века.* Москва, 2019. № 80 (1). С. 159–183; Зрештою, цей висновок було відображено в першому повному українському перекладі послання, див.: Заторський Н. о. «Послання Мисаїла до папи Сикста IV» 1476 року… С. 401.

[25] Насправді Софія (Зоя) Палеолог, яку папа Сикст IV, як її офіційний опікун, віддав за дружину московському великому князеві, була племінницею останнього візантійського імператора Костянтина IX – дочкою його молодшого брата Томи, який очолював Морейський деспотат, однак імператором у Константинополі ніколи не був. Див.: Pierling P. La Russie et le Saint-Siège. Etude diplomatique. Paris, 1906. Vol. 1. P. 107–130; Halecky O. From Florence to Brest (1439–1596). Roma, 1958. P. 100.

[26] «Ta corka była Tomasza paleologa Cesarza Costantinopolskiego o czym pisze Onofrius Pauninus». Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IIII… – K. J r. У кириличному першодруці цей коментар відсутній, пор.: Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 229; Коментар стосується слів: «вашим лекгатосомъ Аньтоніемъ именемъ, мужемъ честнымъ и достойнымъ в святости. егоже ваша пренасвятѣйшая святость посласте къ великому князю московскому, дщеръ цареву в брак ему съчьтавъши. и сію ему от себе честно послявши и подавши». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР.* Ч. I. Т. 7. С. 229; Посилання на Панвінія викликає подив: у своїй історії пап, на яку І. Потій покликається у передмові до польського видання «Послання Мисаїла», жодним словом не згадується, що Тома Палеолог був імператором константинопольським. Див.: Panvinius O. Historia B. Platinae de vitis pontificum romanorum. Coloniae, 1568. P. 349.

[27] «Тотъ папа Сыкстъ былъ мнихъ рекгулы святаго Францишка». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 209, прим. *). Примітку продубльовано й у польському перекладі: «Ten Papież Sixtus był mnichem Reguły ś. Franciszka». Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IIII… K. Ciii v. Примітка стосується слів: «возлюбивъ законъ много лѣтъ пребывая, уставъ рекгулы светаго отца Франъцишка, в немъже много лѣтъ пребылъ, и достойне ходивъ». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 209.

[28] «Знати же былъ четвертымъ». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 227, прим. *). У польському перекладі цей коментар сформульовано трохи краще: «Z tego się znaczy że byl Sixtem cżwartym». Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IIII… – K. H[ii] v. Коментар стосується слів: «всенасвятѣйшій Сиксте, четвероблаженный тезоименитый онымъ прежъде тебе бывшимъ тремъ». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР.* Ч. I. Т. 7. С. 227.

[29] «Ten Papież był człowiek uczony / iako opisuiąc żywot ie(g)o. Pauninus świadczy». Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IIII… K. Hiii v. Паралельний коментар у кириличному

єпископів, князів, і панів, і від усіх станів»[30]. «Хвилюються, що не мали відпису на першого листа»[31]. «Про відпис просять»[32].

Ремарка про ювілейний 1475 р.: «Той милостивий рік, про який вони просять, був року 1475, про що пише Онуфрій Панвіній»[33].

виданні відсутній, пор.: Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 227–228. Коментар стосується слів: «сія вся духовная словеса пишемъ к вашей всепренасветейшей святости, вѣдуще добрѣ яко вся премудрости и разума глубокихъ филесофъскихъ ученій, и святая священная божественная писанія богодухновъныхъ богословнихъ книгъ, вся сія вашой велікоразумной и всенасветѣйшой премудрости явѣ благоразумьна суть». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР.* Ч. I. Т. 7. С. 227–228.

[30] «Знать ижъ было поселство а҃отъ всихъ епископовъ княжятъ і пановъ і отъ всихъ становъ до него». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 229, прим. *). Паралельний коментар у польському перекладі відсутній, пор.: Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IIII… – K. [H4] v. Коментар стосується слів: «яко прежде сего малу времени минувшу, послаша къ вашой всенасвятѣйшой святости от наших странъ наши святіи отцы. освященный епіскопи. тажъ и пренаяснеишые великославные княжата и велможніи и многочестьніи благородніи панове и вси благочестивіи нарочитіи мужіе, написаніе нѣкое благопотребно». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 229.

[31] «Frasuiąsię iż nie mieli na pierwszy list odpisu». Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IIII… K. J r. Паралельного коментаря в кириличному першовиданні немає, див.: Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 229, прим. **). Коментар стосується слів: «да того радни (sic!) много опечалихомся, на время се помышляюще в собѣ. егда како не пріятна будут писанія наша пред вашею священноносною святынею, или узгоръжена наша усердная чистая любов, юже исклонихом от чиста сердца». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 229.

[32] «Просятъ о отписъ». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 228, прим. ****). Коментар продубльовано й у польському перекладі: «Proszą o odpis». Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IIII… K. [H4] v. Коментар стосується слів: «и неленостенъ буди к намъ отписати на сіи словеса. яко да и мы видяще твоя всенасвятѣйшая нѣкая сладкая и утешителная словеса къ намъ писаная. купно възрадуемся и возвеселимъся душами». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 228.

[33] «To miłościwe Lato było roku 1475. o czym pisze Onufrius Panuinus w żywocie Sixta 4. o ktore oni proszą». Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta III… K. Dii v. Хоча через брак аркушів у примірниках кириличного видання, за якими готувалося перевидання грамоти в АЮЗР, достеменно невідомо, чи був такий самий коментар і там, проте, судячи зі згадки про Панвінія, характерної для польських глос і цілком відсутніх у кириличному виданні, в останньому цієї глоси не було (принаймні не було покликання на О. Панвінія). Коментар стосується слів: «Понеже бо доходить насъ слухъ сеи в наше страны яко настоить нынѣ годъ пятьдесятныи, во православномъ Рыме, имея в собе милостивное лѣто, на отпущение вьсимъ грехомъ, на оставление всимъ долгомъ на спасение душамъ нашимъ». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 211.

Зауваження про поширеність культу св. Миколая серед русинів: «Давня побожність народу руського до св. Миколая»[34].

Досить багато зауважень присвячено конфлікту русинів із місцевою латинською ієрархією в XV ст.: «Виправдовуються, що неслушно їх оскаржено перед папою, начебто не були досконалої християнської віри»[35]. «Видно, якусь прикрість терпіли від ієрархів латинської церкви»[36]. «Видно, обмовлено їх у папи як єретиків»[37]. «Скаржаться, що їх деякі повторно хреститися примушували, начебто за наказом папським»[38]. «Просять папу, щоб до них прислав двох мужів, які б добре

---

[34] «Dawne nabożeństwo naciey Ruskiey ku ś. Mikołaiowi». Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IIII… K. H v. Цей коментар наявний лиш у польському перекладі, у кириличному варіанті його нема. Пор.: Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 225–226. Коментар стосується слів: «Помени великаго чудотворца Николая … егоже преславная чудеса и в нашей стране нынѣ обилно дѣются на многихъ мѣстехъ, въ святыхъ церквахъ нашыхъ рускихъ подавая всѣмъ исцѣленія, и здравіе коимждо на потребу его». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 225–226.

[35] «Вымовляютъ ся ижъ ихъ неслушне однесено до папежа якбы не были совершенное вѣры хрестіянское». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 206, прим.*). У польському перекладі цю примітку продубльовано: «wymawiaią się iż ich niesłusznie odniesiono do Papieża / iakoby nie byli doskonali w wierze chrześćianskiey». Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IIII… K. [B4] v. Коментар стосується слів: «Слышахомъ некіи о насъ, пред вашею святынею, исповѣдающе глаголы ложныя хулящая насъ и глаголюща. яко нѣсмы съверъшены истинънии хрестіяне святыя православныя вѣры Христовы. и иная таковая много на насъ хулящая». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 206.

[36] «Знать же якуюсь прыкрост терпели отъ преложоныхъ церкве рымское». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 209, прим. **). Слово «римское», вжите митрополитом, перекладено як «латинської», бо йшлося про місцеву ієрархію латинського обряду, а не про найвищу ієрархію Західної Церкви в Римі. Тому, щоб уникнути плутанини, було обрано такий переклад. Примітку продубльовано й у польському перекладі: «znać że iakąś przykrość od starszych kościoła Rzimskiego mieli». Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IIII… K. [C4] r. Коментар стосується слів: «многихъ бо в нашихъ странахъ видим од части западныя церкве обычай той содеръжащыхъ, отъ нарицающихъся пастырей, яростію мняще снабдевати стадо, болши погубляютъ той». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 209.

[37] «Znać że ich udano do Papieża za heretyki». Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IIII… K. Eii r. Цього коментаря в кириличному виданні немає, пор.: Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 214–215. Вочевидь, митрополит додав його щойно в польському перекладі. Коментар стосується слів: «Сія естъ вѣра наша, и тако исповѣдаемъ святую Тройцу быти. да уже к тому заградятся уста глаголющихъ на насъ неправду. Предъ вашимъ светителскимъ и всенасветѣйшимъ лицемъ, повѣдаще яко быхомъ инако вѣровали и исповѣдовали святую и живоначалную неразделную Троицу». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 214–215.

[38] «Uskarżaią się iż ich niektorzy powtore się krzćić przymuszali / iakoby za roskazaniem Papieskim». Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IIII… K. Eii r. Eii v. Чи був такий самий

знали традиції обох Церков і постанови Флорентійського собору (для заспокоєння якихось суперечок)»[39]. «(Бо їх, як виглядає, з нещирости у вірі святій ганили.) Видно, що в той час ніякого єретицтва не було в краях наших»[40]. «Видно, мали якесь насилля над обрядами своїми»[41].

Наявний серед коментарів митрополита також один текстологічного характеру, коли він, зауваживши семантичну та синтаксичну нестиковку, написав: «Тут щось не до ладу, бо чогось не вистачає, мусив писар помилитися»[42].

коментар у кириличному виданні – невідомо через брак аркуша у примірниках, з яких готувалося перевидання АЮЗР, див.: Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 215, прим. *). Коментар стосується слів: «якоже нецыи в нашихъ странахъ зде сущыи некиихъ и силою влекуще отъ нашея церкви и паки второе крещение на ня воскладающе и глаголюще, яко тако намъ повеливаетъ всенаисвятѣишы отецъ папа творити». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 215.

[39] «Просятъ папежа жебы до нихъ прислалъ двохъ мужей, которые бы добрѣ свѣдомы были о Божи церквеи обычая и установленіа и собора флорентейского». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 216, прим. *). Цю ж примітку продубльовано та дещо поширено в польському перекладі: «Proszą o dwu Comisarzow ktorzyby byli dobrze świadomi tak Greckiego iako y Laćińskie(g)*o* kośćioła spraw / ći osobliwie / ktorzyby z pilnośćią przestrzegali synod Florentski dla uspokoienia iakichśi niesnasek». Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IIII… K. Eiii v. Коментар стосується слів: «не возможна же сима инако быти, въ соуз мира и въ любъви Христовѣ, развѣ аще не пошлеть ваша всенасвятеишая много ублаженная святыни, въ наше страны здѣ дву нѣкую нарочиту доброразумных мужей, добре законъ сведущих, и обычая обоя церъкве уставленіе, и флорентійскаго собора не зазорно хранящихъ». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 216.

[40] «Знать же въ тотъ часъ жадное геретитство не было въ краехъ нашихъ». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 217, прим.*). У польському виданні коментар дещо поширеніший: «Bo ich podobno z niesczyrośći w wierze ś. strofowano / acż kolwiek w te(n) cżas żadney herezyey nie było». Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IIII… K. F r. Коментар стосується слів: «а сами хрестіяне на себе востающи прещеніа гнѣва, яростію дышуще, раздоровъ и хуленія на противу себе плъни суще, а единъ другаго о вѣрѣ уничижающе, егоже не подобаеть хрістіяномъ творити. писано бо естъ яко вси предстанемъ судищу Христову, и тогда комуждо будетъ похвала от Бога». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 217.

[41] «Знать же якоесь насіловане в обрядахъ своихъ мели». *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 220, прим.*). Цей коментар продубльовано й у польському перекладі: «Znać iakiś ućisk w obrzędach swych ćierpieli». Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IIII… – K. Fiii v. Коментар стосується мови про воду живу (себто благодать), яку папа виливає через чотирьох патріархів: «еюже омываемъся и крещеніемъ святымъ очищаемся и освещаемъся и просвещаемся … . А прочихъ иныхъ водъ не обыкохом вкушати сумнящеся к ней, яко противна сутъ естествомъ нашымъ». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С 220.

[42] «Тутъ штось не до речи бо чогось не доставаетъ, муселся писарь помылити». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 214, прим.***). Коментар стосується слів: «и сего ради Отець и Сынъ и Духъ не рожденіемъ, рожденіе

2) Богословські коментарі:

Одним із давніх пунктів полеміки Східної Церкви проти Західної, який у часі суперечок довкола Берестейської унії використовували православні, був закид, що Євхаристія латинників недійсна, оскільки звершується на прісному хлібі[43]. І. Потій підкреслював, що русини післяфлорентійської доби визнавали таку Євхаристію: «Правдиву жертву визнають, хоча їх – Тайни Тіла та Крови Христових – на той час у прісному хлібі здійснював (/здійснювали)»[44].

Ще один предмет дискусій – закид, що відпуст (і пов'язана з ним практика індульгенцій) є папською вигадкою. Митрополит заперечує цю тезу, вказуючи на традицію Ювілейного року в Старому Завіті, до якої нав'язує «Послання Мисаїла»: «Милостивий рік не є новою папською вигадкою, як говорять єретики та схизматики»[45].

Чи не найбільші суперечки викликало питання походження Святого Духа. І. Потій звернув увагу на визнання укладачами листа, що Дух походить від Отця і Сина. Спершу коментатор вказує на уривок, де знаходиться визнання укладачами й підписантами послання своєї віри: «Ісповідання віри (чинять)»[46], відтак

исхожденіе». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 214. У польському виданні ця текстологічна примітка відсутня, оскільки при перекладі митрополит виправив текст у такий спосіб: «a dla tegoż Oćiec nierodzony / Syn urodzony / duch święty pochodzący». Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IIII… – K. E v. Щодо виправлення цього місця в критичному виданні «Послання Мисаїла» див.: Заторський о. Н. «Послання Мисаїла до папи Сикста IV» 1476 року… С. 324, прим. 809.

[43] Щодо історії дискусії про опрісноки див.: Аввакумов Ю. Витоки унійного богослов'я: Проблема церковної єдності в обрядових дискусіях між Римом і Константинополем в XI–XIII століттях. Львів: Вид-во УКУ, 2011.

[44] «Правдивую жертву признаваютъ, хотяжъ их (sic!) на тотъ часъ въ прісномъ хлебе таины тѣла и кръве Христовы совершалъ». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 208, прим.*). Так само й у польському перекладі: «Wyznawaią ofiarę prawdziwą chocią na ten czas w przasnym chlebie sakrament ćiała y krwie Chrystusowey obserwowali». Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IIII… K. Ciii r. Коментар стосується слів: «великія оныя жертвы небесныя, священныкъ и служитель. внюже желають, аггелы приникнути. еюже очишщаеши (sic!) и освящаеши не токъмо къ плотней чистотѣ, но от совести мертвыхъ дѣлъ, всих душа спасаеши». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 208. Впадає у вічі відмінність у числі: тоді як у коментарі до кириличного тексту однина, що вказує лише на папу, в польському виданні множина, тож зауваження про визнання Євхаристії на прісному хлібі стосується вже всіх латинників, представником яких виступає папа.

[45] «Miłosćiwe lato nie iest nowym wymysłem Papieskim / iako Heretycy y Schismatycy mowią». Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IIII… K. Dii v. Невідомо, чи був такий самий коментар у кириличному першовиданні, бо в тих його примірниках, із яких готувалося перевидання грамоти в АЮЗР, бракувало відповідних аркушів, див.: Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР.* Ч. I. Т. 7. С. 210, прим.*). Коментар стосується слів: «настоящаго ради лѣта милостиваго сего преданнаго отъ вѣка Богомъ во книгахъ левитскихъ древняго завѣта, о немъ же Исаия велегласно проповеда». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 211.

[46] «Исповеданіе вѣры». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР.* Ч. I. Т. 7. С. 214, прим.*). Таку саму примітку бачимо й у польському перекладі:

підкреслює той пункт у визнанні, який був предметом дискусії: «Тими словами ісповідують, що Святий Дух походить від Отця і Сина вічно (а в часі виливається на все створіння)»[47]. Ще одним коментарем стосовно Пресвятої Трійці супроводжено визнання віри в польському виданні: «Додають ці артикули – «спершу» – щоб цим зазначити, що Отець є початком без початку»[48].

Коментар про стан святих: «Святі Божі вже досягли вінця вічного блаженства»[49]. Це зауваження є відповіддю на деякі тези виданого 1596 р. Стефаном Зизанієм полемічного твору «Казанье святого Кирилла», в якому, зокрема, рай представлено місцем, яке не є ідентичним Царству Небесному, а є натомість тимчасовим місцем перебування праведників до загального воскресіння, після якого щойно святі увійдуть у Царство Боже[50].

«Wyznanie wiary cżinią». Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IIII… K. E v. Коментар стосується слів: «Тако вѣруемъ, тако исповѣдуемъ Бога быти Отца самого от себе, не от инаго суща…». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 214.

[47] «Тыми словы исповѣдуютъ ижъ Духъ Святый походитъ отъ Отца и Сына вечне». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 214, прим.**). Дещо поширеніший коментар у польському перекладі (зі залученням слів із тексту грамоти): «Iż duch ś. pochodźi od oyca y syna przedwieczńie / a docześnie wylewa się na wszytko stworzenie». Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IIII… K. E v. Коментар стосується слів: «Духа же святаго равна купно исходяща от Отца прежде, тажде и Сына едіномъ духновеніемъ; и подаем и изливаемъ на всяку плоть обилно, Господем нашим Ісус Христомъ». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 214. Приклад закидів проти походження Святого Духа від Отця і Сина знаходимо у творі «Послание до латинъ изъ ихже книгъ». Див.: Послание до латинъ изъ ихже книгъ. *Русская историческая библиотека, издаваемая археографическою коммиссіею* (далі – РИБ). Т. 19. СПб., 1903. Памятники полемической литературы въ Западной Руси. Кн. 3. Стб. 1137.

[48] «† Przydaią te artykuły (perwiey) aby tym znaczyli Oyca być początkiem bez początku». Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IIII… K. E v. Цей коментар є лише в польському перекладі, у кириличному виданні такого не було, пор.: Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 214. Це єдиний коментар із усіх, наявних у польському виданні, позначений хрестиком, і такий самий хрестик знаходимо в головному тексті грамоти – біля слів, яких стосується глоса: «Ducha zaś świętego rownego y pochodzącego od Oyca † pierwiey / także y od Syna iednym tchnieniem». Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IIII… K. E v.

[49] «Święći Boży iuż dostąpili korony wieczńego błogosławieństwa». Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IIII… K. H[ii] r. У кириличному виданні такий коментар відсутній, пор.: Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 226. Коментар стосується слів: «идеже всѣ праведныи веселятся от века радованіем вечнымъ, яко избавленіе, и благословеніе Господне на нихъ и веселіе вѣчное надъ главою ихъ, хвала и радованіе и веселіе постигло их, яко к тому уже не умрутъ, и смерть имъ не удолѣетъ, отбѣже бо от нихъ всяка печаль и болезнь, и въздыханіе». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 226.

[50] Див.: Зизаній С. Казанье святого Кирилла о Антихристѣ… Вільно, 1596. Арк. 15–17 зв. Перевидано в: Памятки українсько-руської мови і літератури. Т. V. Львів, 1906. Т. 1. Памятки полємічного письменства кінця XVI і поч. XVII в. / вид. К. Студинський. С. 60–65.

Надзвичайно важливим пунктом полеміки прихильників і противників Берестейської унії було ставлення русинів Київської митрополії до Флорентійського собору. Відповідаючи на означення його православними як розбійничого (про що вже йшлося в передмові), митрополит підкреслює на відповідному місці, що русини Флорентійський собор не відкидали, а визнавали: «Флорентійський собор схвалюючи, не латрикійським його називають, як схизматики»[51].

Коментарі, які стосуються розуміння І. Потієм християнської єдности (унії): «Без любови та згоди спасіння душ неможливе»[52]. «Оце єдність означає: аби кожен у своєму чині та в єдиній вірі Бога хвалив»[53]. «Як різноманітність членів чинить одне тіло, так і різноманітність націй та обрядів – одну Церкву в істинній вірі»[54]. Вельми цікавим є коментар митрополита, де він перетлумачує слова укладачів послання так, що фактично повертає вістря полеміки проти русинів, які були противниками Берестейської унії, тоді як первісно воно було звернене проти місцевої

[51] «Florentski synod uchwalaiąc nie łotrowskim go iako Schismatikowie nazywaią». Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IIII… K. Dii r. Судячи з передмови, в якій рівно ж піднімалася ця тема, можна припустити, що такий самий коментар був і в кириличному виданні, хоча зараз із певністю сказати неможливо, бо в примірниках, із яких готувалося перевидання АЮЗР, бракувало відповідних аркушів, див.: Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 210, прим.*). Коментар стосується слів: «содержащися святыхъ седми вселенскихъ соборовъ, к нимъ же купно и осмыи флорентіискии ухваляющы». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 211.

[52] «Bez miłośći y zgody zbawienie duszne być nie może». Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IIII… K. Eiii v. Коментар наявний лиш у польському перекладі, пор.: Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 216. Він стосується слів: «Суди и се все насветѣйши отче праведно. аще Богъ повелеваетъ сему тако быти нестроенію и завісти, яже деютьсе в тело Христово. а не паче любовъ, яже есть соуз всякому совершенію. без неяже никтоже внійдеть къ Господу, аще мнит се и тмы благихъ дѣлъ имѣти в собѣ. яко и оны буйя дѣвы, ихже естъ, є҃ числомъ». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 216.

[53] «Тое бо в собѣ единость замикаетъ абы кождый во своемъ чыну и въ единой вѣре Бога хвалилъ». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 205, прим. **). Так само й у польському перекладі: «To bowiem w sobie iedność zamyka / aby każdy w swoim powołaniu a w iedney wierze Boga chwalił». Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IIII… K. [B4] v. Коментар стосується слів: «в немъже кто званъ бысть, в томъ да пребываетъ, каждо во своемъ чыну, всимъ же намъ начатокъ Христос». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 205.

[54] «Iako rozność członkow czyni iedno ćiało / tak y rozność naciey y obrzędow w wierze prawdźiwey ieden tylko kośćioł». Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IIII… K. Eii v. Невідомо, чи був такий саме коментар у кириличному виданні, бо в його примірниках, за якими готувалося перевидання грамоти в АЮЗР, бракувало відповідного аркуша. Див.: Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 215, прим. *). Коментар стосується слів: «вси же уди единаго тѣла мнози суще разнствомъ, едино суть о Христѣ тѣло и во единомъ духу мы вси, во едино тѣло крестихомся: ащели июдеи, ащели ельлины, аще рабы, аще свободны аще и мы в тожъ росииския сыны и весь нашъ великородныи и многии словеньскии языкъ». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 215.

латинської ієрархії (хоча формально йдеться про ту ж категорію – осіб, які противилися єдності Київської митрополії з Римом): «Такою є премудрість тих, які згоді та єдності святій спротивляються»[55].

Чи не найбільший комплекс коментарів стосується становища та ролі папи:

«Дивися, які похвали та титули папі римському дають»[56]. Сенс цього коментаря стає зрозумілим із наступного, що в кириличному та польському виданні розміщений на тій самій сторінці, що й попередній: «Не антихристом, ані противником Церкви Христової, як єретики його називають»[57]. Згадка про єретиків вказує на протестантів, які ототожнювали папу римського з антихристом[58]. Цей мотив був доволі поширеним

[55] «Таковая естъ премудрость тыхъ, которые се згоде и едности святой спротивляютъ». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 206, прим. **). Така сама глоса й у польському перекладі: «Taka iest mądrość tych ktorzy zgodzie y iedności świetey są przećiwni». Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IIII… K. C v. Зазначимо, що у примірнику польського видання, яке зберігається у бібліотеці Ягеллонського університету Кракова, цієї примітки митрополита бракує (тут її наведено за львівським примірником), хоча сам аркуш наявний. Відрізняється також пагінація: там цей аркуш позначено як Ci, тоді як у львівському примірнику – просто C. Пор.: k. Ci r.-v. (17 r.-v.). Коментар стосується captatio benevolentiae a persona adversarii, зверненого в посланні проти противників русинів із середовища латинської ієрархії: «А идѣже нѣсть любви тамъ Богъ не пребываетъ. такова премудрость нѣсть свыше низходящыя, но земна душевная бѣсовъская, идѣже бо зависть и рвенія, ту нестроеніе всяка злая вѣщъ». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 206–207.

[56] «Зры якіе похвалы и тытулы папе рымскому подаютъ». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... АЮЗР. Ч. I. Т. 7. С. 200, прим. *). Достоту так само й у польському перекладі: «Patrz iakie chwały y tituły papieżowi Rzimskiemu daią». Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IIII… K. Aii v. Коментар стосується Salutatio грамоти: «Вселенскому папе, великому солнъцу, всемирному свѣтилнику, церковному свѣту, всесвятому и всенасветѣйшому, отцу отцемъ, и всеначальнѣйшому пастыру пастыремъ, блаженному Сиксту, святыя вселенскія соборъныя апостольскія церкви, викарію надостоинѣйшому». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... АЮЗР. Ч. I. Т. 7. С. 200.

[57] «Не антыхристомъ а ни противникомъ церкви Хрістовой яко геретыкове его называютъ». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... АЮЗР. Ч. I. Т. 7. С. 200, прим. **). Так само й у польському перекладі: «nie antychrystem ani przećiwnikiem cerkwie chrystusowey / iako go heretykowie nazywaią». Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IIII… K. Aii v. Коментар стосується продовження Salutatio грамоти: «свещенноначалнѣйшаго великаго свѣта, паче ясно зрителныхъ херувимовъ, блистаяся оумновиднымъ просвѣщеніемъ великаго оума, всенапресвѣтлѣйшаго, в себѣ чынообразно нося, единому точен от серафимовъ, пламъноблистаемыхъ свѣтовъ». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... АЮЗР. Ч. I. Т. 7. С. 200.

[58] Образ Антихриста часто використовували в полемічній боротьбі ще з Середньовіччя. Див.: Ficzel N. Der Papst als Antichrist. Kirchenkritik und Apokalyptik im 13. und frühen 14. Jahrhundert. *Studies in Medieval and Reformation Traditions*. Brill, 2018. Vol. 214. У Новому часі цю тезу підхопив і обґрунтував у своєму творі «Adversus execrabilem Antichristi bullam» Мартін Лютер 1520 р., від якого її перейняли й інші протестантські автори. Про її використання див.: Scribner R. W. For the Sake of Simple Folk: Popular Propaganda for the German Reformation. Cambridge, 1981.

у протестантській літературі, звідки його перейняли православні полемісти[59]. Викликає подив згадка про ототожнення папи з антихристом лише з боку протестантів («єретики»), хоча вже у своєму творі «Унія грековъ съ костеломъ римскимъ» 1595 р. І. Потій зазначав, що православні теж уживали цю тезу, перейнявши її від протестантів[60]. Ту ж тематику зачіпають коментарі, що стосуються похвальних титулів папі в кінці послання: «Придивися, яку велику пошану йому виявляють»[61], «Побожні та страхітливі слова»[62]. До антипапських закидів, перейнятих православними від протестантів, належить і зневага папської одежі та регалій[63]. Тому І. Потій підкреслює відмінне розуміння цих елементів у русинів Київської митрополії XV ст.: «Дивись, як розуміють його червону одіж, у якій він ходить – не так, як наші (від єретиків навчившися) блюзнять», «Про корону потрійну»[64].

---

[59] Одним із перших руських полемічних творів, який перейняв від протестантів тезу про папу як Антихриста, було «Послание до Латинъ изъ ихже книгъ», що постало, як припускають, між 1577 і 1581 рр., ще до Берестейської унії. Див.: Грушевський М. Історія української літератури: в 6 т. Київ, 1995. Т. 5, кн. 2. С. 52. Вже 1596 р. цю тезу використав Стефан Зизаній у творі «Казанье святаго Кирилла, патріаръхи іерусалимъского, о антихристѣ и знакох его, з розширеніемъ науки против ересей розъныхъ». (Вільно, 1596). Про вплив протестантів на українських авторів того часу див.: Грушевський М. Історія української літератури. Т. 5, кн. 2. С. 36–60.

[60] Див.: Унія грековъ съ костеломъ римскимъ. *РИБ*. Вільно, 1595. Т. 7. СПб., 1882.

[61] «Przipatrzsie iako mu wielką uczciwośc wyrządzaią». Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IIII… K. J v. Чи був паралельний коментар у кириличному першовиданні, сказати достеменно неможливо, оскільки в примірниках першодруку, використаних при перевиданні в АЮЗР, бракувало відповідного аркуша. Див.: Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 229, прим. **). Коментар стосується слів: «Сего рады мы о толикихъ и тако великихъ твоихъ небесныхъ даровъ хвалимтя хвалимаго отъ всѣхъ человѣкъ, благословимтя благословеннаго отъ вышняго Бога, кланяемъ ты ся покланяемому отъ всего собора Христианьскаго». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... АЮЗР. Ч. I. Т. 7. С. 230.

[62] «Nabożne y straszliwe słowa». Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IIII… K. J[ii] r. Паралельний коментар у кириличному виданні відсутній, пор.: Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 230. Коментар стосується слів: «седя одесную престола славы величествію въ церкви святѣй. акі на небесехъ. паки глаголемъ помилуй насъ, и милостивъ буди намъ, яко ты еси единъ святъ, ты единъ Господь, началный Отецъ, всепресвятѣйшій и многоблаженый Сикъсте». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 230.

[63] Див.: Послание до латинъ изъ ихже книгъ. *РИБ*. Т. 19, кн. 3. Стб. 1128–1129.

[64] «Гледи яко одежі его чирвоной в которой ходитъ розумѣютъ не такъ якъ наши блюзнять». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 228, прим. **). «О коронѣ тройчатой». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV...*АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 228, прим. ***). Ці два коментарі в польському перекладі об'єднані в один: «Y iako o szaćie iego cżerwoney w ktorey chodźi rozumieią / y o koronie troiakiey nie tak iako naszy od heretykow naucżywszysię bluźnią». Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IIII… K. [H4] r. Коментар стосується слів: «того ради одѣяніе твое червленное от винограда восоръска прообразуетъ явѣ царскую багряницу. отмщеніе побѣду Христова плѣнения образъ. витяжный на собѣ нося трычастьными корунами

Папа як найвищий, вселенський пастир: «Вселенським і Христовим пастирем його називають»[65]. «Папа повинен старатися про згоду Церкви Божої, будучи найвищим пастирем Христового стада. Через незгоду християн вороги св. Хреста отримують великі перемоги»[66]. «Придивися – і з волі Божої є, щоб усі були одним стадом під єдиним пастирем Христовим видимим»[67]. Вельми симптоматичним є останнє слово, що вказує на суть полеміки з православними, які стверджували, що жодного видимого пастиря для всієї Вселенської Церкви не існує, а є лише її невидимий пастир – Христос[68].

Влада папи як найвищого пастиря виводиться з його наступництва св. ап. Петра, який був першим главою Церкви (базуючись на Ів. 21, 15-17): «Петро св. був найстаршим і найвищим пастирем Церкви Божої»[69]. «Співпрестольним Петрові

венчанъ на главе твоей всесветой окруженый царскою діадимою пресвятаго Духа прообразующе трисоставныи чыны оныхъ небесныхъ умовъ». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 228.

[65] «powszechnim y Christusowym pasterzem nazywaią go». Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IIII… K. [Bii] r. У кириличному виданні цього коментаря немає, див.: Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 203. Коментар стосується слів «Вселенскій пастырю, пастырю великаго пастыря Христа». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 203.

[66] «Papież powinien się starać o zgode kośćioła Boże(g)o będąc naywyszym pasterzem trzody Chrystusowey. Dla niezgodi Chrześćian nieprzyiaćiele Krzyża ś. zwyćięstwa wielkie otrzimawaią». Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IIII… K. [E4] v. У кириличному виданні цього коментаря немає, див.: Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 217. Коментар стосується слів: «Сего ради должен еси всенасвятейшій отче о таковых вещех промышляти и трудитися, акы началнейши пастыръ о овцах Христова стада, да не разыйдутся по горамъ снѣдени будуть от дивіихъ волъковъ, или от татій и разбойниковъ, и расхищени во своя имъ дворы. сеже глаголемъ о туръцехъ и татарехъ, и оных прочых поганых. видяще они наше нестроеніе. и не мирную промежду нами нелюбовъ, многія страны хрестіанскія поседоша, и въ свой закон махметовъ многихъ от нихъ обратиша». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 217.

[67] «Присмотрися и з воли Божой естъ абы были вси едино стадо подъ единымъ пастыремъ Христовымъ видомымъ». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 205, прим. *). Цей коментар продубльовано й у польському перекладі: «Przypatrzsię iż z woli Bożey iest / aby byli wszyscy iedną trzodą pod iednym pasterzem Christusowym widomym». Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IIII… K. [B4] r. Коментар стосується слів: «Да будутъ вси едино стадо подъ единымъ пастыремъ Христовымъ». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 205.

[68] «Единовластіе церковное въ писаніи святомъ Новаго Завѣта привлащено быти видимо Христу Господу, Которого однымъ онымъ пастыремъ добрымъ и винограду своего розмножителемъ вѣдаемо». *Филалетъ Христофоръ. Апокрисисъ албо Отповедь на книжкы о съборе Берестейскомъ*. *РИБ*. Вільно, 1597–1598. Т. 7. Стб. 1338.

[69] «Piotr ś. był starszym y naprzednieyszym pasterzem kośćioła Bożego». Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IIII… K. [D4] v. Невідомо, чи був такий самий коментар у кириличному виданні, бо в примірниках, за якими готувалося перевидання АЮЗР, бракувало відповідних аркушів. Див.: Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 210, прим. *). Коментар стосується слів: «О всепренаисвятѣиши отче помяни,

його називають»[70]. Папи як наступника св. Петра (якому Христос доручив ключі Царста Небесного, пор.: Мт. 16, 19) стосується й означення його як небесний ключник: «Дивись, як просять, аби їм двері небесні відкрив як небесний ключар»[71], а також камінь Церкви (пор.: Мт. 16, 18): «Дивись, каменем його називають, на якому Христос Церкву Свою збудував»[72].

Вищість папи над патріархами Сходу: «Від патріархів прийнявши віру та хрещення святе, про верховність папи римського ось як розуміли»[73]. «Визнають

еже оное слово глаголющее великаго овцамъ пастыра Христа ко первоначалнѣишому всѣмъ прежде пастыру верховному Петру емуже самъ уручилъ бѣ пасти своя овца и агньца». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР.* Ч. I. Т. 7. С. 213.

[70] «Сопрестолнымъ Петрови его быти менуютъ». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 224, прим. *). Коментар продубльовано й у польському перекладі: «Papież iest rowny w urzędźie Piotrowi». Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IIII… K. Giii v. Коментар стосується слів: «не токмо бо Богъ самъ сіа творя, но Тавиѳу, тобѣ равно сопрестолнымъ Петромъ въскресивый». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 224.

[71] «Зри яко просятъ абы імъ дверы небесныя отворилъ яко ключаръ небесный». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 221, прим. *). У польському перекладі в паралельному коментарі функцію папи як небесного ключника сформульовано чіткіше: «Papież iest kluczнikiem drzwi krolewstwa niebieskiego». Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IIII… K. G r. Коментар стосується слів: «и сподоби насъ недостойныхъ внійти в домъ сей Господень. самъ отворяя нам двери небеснаго царствія ключару небесный». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 221.

[72] «Зри Каменемъ его называютъ на которомъ Христосъ церковъ свою збудовал». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР.* Ч. I. Т. 7. С. 228, прим. *). Коментар продубльовано й у польському перекладі: «Przypatrzsię iako go kamieniem nazywaią na ktorym Christus kośćioł swoy budował». Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IIII… K. [H4] r. Коментар стосується слів: «ибо еси царское священіе язык святъ святителство блаженное камен же живый от Бога избран честенъ на нем же камени основал ест Христос церков свою, ейже врата адова никогда одолѣти не могуть». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 228.

[73] «Отъ патріарховъ принявшы веру и крещеніе святое о зверхности папы рымскаго якъ розумели». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР.* Ч. I. Т. 7. С. 204, прим. *). Так само й у польському перекладі: «Od Patriarchow przyiąwszy wiarę / y krzest. o źwirchnośći Papieża Rzimskiego iako rozumieli». Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IIII… K. Biii r. Коментар стосується слів «от четырех евангелистъ вселенъскихъ пресветѣйшихъ патриархъ греческихъ от устава ихъ обычая и преданія наученіемъ ихъ греческимъ церковнымъ, суще порождены от купели святыя и живоначалныя Тройца, обновлени банею паки бытія свыше благодатію святаго Духа добре пасущеся ими». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 204. Цілком слушним щодо цього коментаря унійного митрополита є зауваження М. Грушевського: «Сі місця не подобають ся Потїєви, й він стараєть ся їх витолкувати в примітках – подробиця, яка говорить за певною автентичністю тексту». Грушевський М. Історія України-Руси. Київ, 1994. Т. 5. С. 534, прим. 5. Бо й справді, в цьому місці вищість папи над східними патріархами ніяк не проглядається.

його старшим над вселенною та над патріархами, не від нужди, ані під тиском, але з віри»[74]. Звідси – поминання на першому місці під час богослужінь: «У Службі Божій та в усіх молитвах соборних найперше як отця найвищого [поминали]»[75]. «Папу називають джерелом (та криницею) благодати Божої, а чотирьох патріархів – ріками, що від нього витікають. (Видно, на той час патріархи цілковито дотримувалися унії, постановленої на соборі Флорентійському та Латинському)»[76]. Тому розрив зі східними патріархами після Берестейської унії був виправданий їхнім відходом від Флорентійської унії: «До яких і ми б відзивалися, якби в тій же святій єдності (були), як раніше перед тим»[77].

---

[74] «Признаваютъ его быть старшаго надъ вселенною и надъ патрыархами, не отъ нужда ни отъ скорби але з вѣры». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 207, прим. *). У польському перекладі так само, лише замість «над вселенною» є «над усіма»: «Wiznawaią go być starszym nad wszytkie y nad Patryarchy / nie z musu ani z niewoley ale z wiary». Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IIII… K. Cii r. Коментар стосується слів: «Мы бо вси вѣруемъ и исповѣдуемъ быти тебѣ всенасвятѣйшаго пастыра и вселенскаго всеначалнѣйшаго, старѣйшыну всимъ сущымъ свещеннымъ отцемъ, и православнымъ патриархомъ верховънаго праотца. и подкланяемъ главы наша со всякимъ послушаніемъ благовоннымъ, не от нужда, ни от скорби, но от вѣры желаемыя любве благоволеннаго сердца». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР.* Ч. I. Т. 7. С. 207.

[75] «Въ службе Божей и во всѣхъ молитвахъ соборныхъ найпервей яко отца началнейшаго понімали (sic!)». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 208, прим. **). При переданні примітки в АЮЗР допущено помилку – «понімали» замість потрібного «помінали», тож при перекладі цю похибку виправлено. На те, що мало бути саме «помінали», вказує не тільки контекст (зокрема, коментоване місце – див. далі), але й паралельна глоса в польському перекладі: «Przy Mszey ś. y we wszytkich modlitwach synodowych iako oyca naystarszego wspominali». Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IIII… K. Ciii r. Коментар стосується слів: «Имя твое всепресветейшое. въ соборех, и в службахъ поминающи, якы отца началнейшаго всего събора христіанского». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР.* Ч. I. Т. 7. С. 208.

[76] «Попежа источнікомъ а чотырохъ патріарховъ реками отъ него истекающих благодати Божія называютъ». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 219, прим. **). Цей коментар уміщено й до польського перекладу та доповнено висновком І. Потія про дотримання патріархами унії: «Papieża źrodłem y studnicą / a patriarchow cżterma rzekami ktore od niego wypływaią / nazywaią Znać że na ten cżas Patryarchowie Unią postanowioną na synodźie Florentskim y Lacińskim wcale zachowali». Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IIII… K. Fiii r. Коментар стосується слів: «ибо отъ тебе истекаетъ всимъ источъникъ животу, и источъникъ присно текущія живыя воды, по средѣ рая, божественною же благодатію безпрестани кипящи. и от него истекают чотыре реки папаяюще (sic!) всяку тваръ на оживленіе евангельскимъ благовествованіемъ, чрез чотыре вселенскія патріаръхи утвержены хъ святыя столпы восточныя церкви». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 219.

[77] «До которыхъ и мы бысе отзывали, гды бы в той же святой единости яко предъ тымъ первымъ». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 220, прим. **). Такого коментаря у польському перекладі нема. Він стосується мови про патріархів як чотирьох річок, що випливають від папи, ніби джерела, через

Верховна влада папи: «Папа має владу над християнством цілого світу»[78]. Тут же в наступних коментарях окреслено, як він цю владу здійснює: «урядуючи, благословляючи та гріхи їм відпускаючи»[79], а також джерело цієї влади: «яку прийняв від самого Бога»[80]. Звідси – особливе становище папи: «Посередником між Богом і людьми його називають»[81]. Визнання влади папи маніфестує прохання укладачів епістоли надати їм участь у Ювілейному році, надіславши відповідні булли: «Просять про булли та відпусти»[82].

які струмує благодать: «сего ради молимъ тя о владико ону воду первую, пошли намъ четвероструйныхъ сихъ быстрынъ». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 220.

[78] «Papież ma władzą nad wszytkiego świata Chrześćiaństwem». Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IIII… – K. D v. Невідомо, чи був такий самий коментар у кириличному виданні. В АЮЗР його нема через брак аркушів у примірниках, із яких готувалося перевидання, див.: Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 210, прим. *). Коментар стосується слів: «ты бо владеешы всея вселенныя християнъствомъ и державою морскою». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 210.

[79] «Rządząc / błogosławiąc y grzechy im odpuszczaiąc». Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IIII… – K. D v. Невідомо, чи була така сама глоса в кириличному виданні. В АЮЗР її нема через брак аркушів у примірниках, з яких готувалося перевидання, див.: Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 210, прим. *). Коментар стосується слів: «вселенную всю и концы ея благословляеши и просвещаешы конечнымъ разрушениемъ (sic!) отъ всѣхъ грѣховъ ихъ». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 210–211. (У тексті помилково є «разрушениемъ» замість потрібного «разрѣшениемъ»).

[80] «Ktorą przyiał od samego Boga». Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IIII… K. D v. Невідомо, чи була така сама глоса в кириличному виданні, бо в тих його примірниках, за якими готувалося перевидання в АЮЗР, бракувало відповідних аркушів, див.: Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 210, прим. *). Глоса стосується слів: «Понеже бо тобѣ уручены суть ключи царства небеснаго вязати и решати отъ самаго Бога область приемъ». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 211.

[81] «Ходатаемъ межи Богомъ и человѣки его называють». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 225, прим. **). Така сама глоса є й у польському перекладі: «Pośrednikiem go miedzy Bogiem a ludźmi nazywaią». Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IIII… K. H v. Коментар стосується слів: «буди милосердый ходатай между Богомъ и нами человѣкы». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 225.

[82] «O Buły y Indulgentie proszą». Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IIII… K. [D4] v. Невідомо, чи була така сама глоса в кириличному виданні, бо в тих його примірниках, за якими готувалося перевидання в АЮЗР, бракувало відповідних аркушів, див.: Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 210, прим. *). Коментар стосується слів: «чающе отъ вашея всенаисвятеишое святости прияти посланіе булныхъ епистолиі святыхъ написанныхъ къ намъ. Вашее всесвятое благословение, и совершенное прощение и всеконечное отъ всѣхъ грѣховъ разрѣшение». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 213.

До опису ролі папи в Церкві відноситься і представлення його як подателя різних духовних дарів, зокрема при духовному тлумаченні шести добрих діл для тіла: «Шістьох доброчинних (духовних) дарів просять»[83], «яких папа є особливим подателем»[84]. «Голодні насичення просять зі слів науки святої»[85]. «Спраглі напою (духовного) просять»[86]. «Подорожні в дім Господній введені бути прагнуть»[87]. «Нагі зодягнення просять», «Одіж прощення гріхів» (у польському перекладі ці два

[83] «Шестерыхъ добродѣтельныхъ даровъ просятъ». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 218, прим. *). У польському перекладі коментар доповнено словом «духовних»: «Żądaią sześćiu darow miłosiernych duchownych». Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IIII… K. F v. Коментар стосується слів: «яко в тобе лежат сокровища Божія премудрости и Божіяго смилованія, милосердыхъ и многих его щедростъ. яже суть шестеры милосердные болшіи добродѣтели преданые самымъ Господомъ». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР.* Ч. I. Т. 7. С. 218.

[84] «Ktorych Papież osobliwym podawcą». Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IIII… K. Fii r. Невідомо, чи була така сама глоса в кириличному виданні, бо в тих його примірниках, за якими готувалося перевидання в АЮЗР, бракувало відповідних аркушів, див.: Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 218, прим. **). Глоса стосується слів: «Паче же вамъ всенаисвятѣишымъ отцемъ, и высоконачалнѣишымъ пастыремъ повелено есть духовно подавати всимъ требующимъ отъ вашихъ святынь того». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 218. Як бачимо, в кириличному тексті множина, яка може вказувати не лише на папу, але стосуватися також і східних патріархів як найвищих пастирів. Тоді як у перекладі І. Потія все поставлено в однину й віднесено виключно до папи: «Oyćże naświętszy y naywyższy pasterzu tobie to roskazano podawać duchownie wszytkim potrzebuiącym y żadaiącym tego od waszey świątobliwośći». Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IIII… K. Fii r.

[85] «Łaknący nasycenia proszą z słow nauki świętey». Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IIII… K. Fii r. Судячи з того, що відповідні глоси наявні в кириличному виданні до всіх інших із перелічених добрих діл, такий самий коментар був і до цього доброго діла. В АЮЗР його нема через брак відповідного аркуша у примірниках, за якими готувалося перевидання, див.: Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 218, прим. **). Коментар стосується слів: «Понежебо алчны есмы небеснаго дару милости Божыя сего ради молимъ твое человѣколюбие алчущыхъ насъ накорми, и насыти симъ небеснымъ хлебомъ духовною пищею ангелскимъ брашномъ божественною манною. Насыщениемъ святаго Духа отъ поучения святыхъ божественныхъ Христовихъ словесъ». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 218.

[86] «Жаждущіи напоенія прагнутъ». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 219, прим. *). У польському перекладі коментар доповнено словом «духовного»: «Pragnący napoiu proszą duchownego». Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IIII… K. Fii v. Коментар стосується слів: «жаждущих нас напой духовнаго пива от источникъ спасенных». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР.* Ч. I. Т. 7. С. 219.

[87] «Странствующіе въ домъ Господень воведены быти прагнутъ». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 220, прим. ***). Така сама глоса є і в польському перекладі: «Pielgrzymuiąc do domu Bożego wiedźieni być pragną». Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta III K. Fiii v. Коментар стосується слів: «Странныхъ насъ в домъ Господень въведи». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 220.

коментарі поєднано в один і додано духовне тлумачення: «Оголені через гріх із ласки Божої зодягнення через розгрішення просять»)[88]. «Хворі прощення (/вилікування) просять», «Лікарем душ папу називають»[89]. «Ті, що у в'язниці сидять, відвідання прагнуть»[90]. «Всіх церковних духовних дарів подателем його називають»[91].

Оце й усі коментарі митрополита Іпатія до «Послання Мисаїла», наявні в передмові та маргінальних помітках до кириличного та польського видань 1605 р. Проаналізувавши їх, можна зробити такі спостереження та висновки.

В історичних коментарях І. Потій намагався довести реальність осіб і подій, згаданих в опублікованому ним документі, що опосередковано мало свідчити на користь його автентичности. При цьому в коментарях до польського видання, на відміну від кириличного, він додає посилання на відомих тоді церковних істориків, як-от

---

[88] «Нагіе одеянія просятъ». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 221, прим. **). «Одежа прощенія грѣховъ». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 222, прим. *). У польському перекладі ці дві глоси поєднано: «Obnażeni z łaski Bożey przez grzech odźienia rozgrzeszeniem proszą». Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IIII… K. G r. Коментар стосується слів: «нагих насъ приодени яко нази есмы, понеже мы во Христа крестихомся. сего ради и во Христа облекохомся. но яко одежду первую окаляхомъ многими грѣхи, и обнажени быхом на врѣмя от враговъ. сего ради молимъ тя умилосердися паки над нами отче святый и приодей насъ одеждою спасенія, и ризою благословеннаго прощенія облеци насъ». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 221–222.

[89] «Болящіи прощенія просятъ». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 223, прим. *). «Лекаремъ душевнымъ попежа называютъ». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 223, прим. **) (ця примітка в тексті позначена правильно як **), однак унизу сторінки має лише одну зірочку). У польському тексті в першій глосі, натомість, цілком логічно, «вилікування», а не «прощення»: «chorzy zlecźenia proszą». Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IIII… K. Gii r. Відповідник другої примітки в польському тексті відсутній, див.: Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IIII… K. Gii r. – Gii v. Коментар стосується слів: «болящихъ нас посѣти и исцѣли многими недугами обтягченныхъ и болезными различными тяжкими грехи стягнутыхъ и вопіющихъ ко тебѣ из глубины душа. о врачу душамъ потщися умилосердившися на ны». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 222–223.

[90] «В темници седящіе посещеніа прагнутъ». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 225, прим. *). Коментар дублюється також у польському перекладі: «W więzieniu będący nawiedzienia żądaią». Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IIII… K. [G4] v. Коментар стосується слів: «въ темници телесъ нашихъ душа сѣдящая, и въ темныхъ сѣни смертнаго мира сего съдержимыя пришедъ къ намъ духомъ посети, и въ печали нашея окованныхъ нищетою и желѣзомъ духовно утеши». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 224–225.

[91] «Всихъ церковныхъ духовныхъ даровъ раздаятелемъ его быти называютъ». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 227, прим. **). Цей коментар продубльовано й у польському перекладі: «Wszytkich duchownych kośćielnych darow szafarzem Papieża mianuią». Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IIII… K. Hiii r. Коментар стосується слів: «ты бо кый всенасветѣйшій милостивый отче о всѣхъ сих церковныхъ даровъ раздаятель». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 227.

Онуфрій Панвіній (ім'я якого замість «Panuinius» часом перекручено як «Pauninus» чи «Panuinus») для історії пап, а для місцевої історії – Мацей Стрийковський. При цьому сумлінним істориком І. Потія назвати важко: його тези часто не збігаються зі свідченням тих джерел, на які він покликається. Можливо, причиною цього було цитування по пам'яті та поспіх із приготуванням і публікацією обох видань Мисаїлового листа. Попри таку неакуратність, яка підривала довір'я до видавця та виданого ним твору, православні полеміcти не звернули уваги на очевидні невідповідності, що можна пояснити радше тим, що ці нестиковки прослідковуються найбільше в польському виданні, тоді як історичні коментарі в кириличному першодруці не настільки розроблені. Другою причиною ігнорування очевидних історичних перекручень може бути те, що основна увага полемістів була спрямована на богословські тези. Та головною причиною цього, як видається, було намагання опонентів І. Потія довести сфальсифікованість листа Мисаїла, полемізуючи проти головного тексту, тоді як супровідні коментарі видавця на маргінесі нічого нового, чого І. Потій не писав чи не говорив раніше, не містили.

Логіку богословських коментарів допомагає зрозуміти згадка опонентів у передмові до кириличного видання, проти яких полемізував І. Потій виданням «Послання Мисаїла», а саме Клірика Острозького та Христофора Філалета. Проте цими авторами та їхніми книгами перелік творів, проти яких було спрямоване видання документа, не обмежується. Тематика глос дає змогу відчитати за ними й інші твори, аргументи яких спростовував митрополит, видаючи Мисаїлову грамоту – це вже згадане вище «Казанье святого Кирилла» Стефана Зизанія, а також «Книжиця о единой вѣрѣ» Василя Суразького. Тож не дивно, що ремарки І. Потія на маргінесах видань грамоти дають відповіді на питання та закиди, які піднімали у своїх творах ці полеміcти (у наступних примітках подано посилання на ті місця їхніх творів, на які відповідають глоси митрополита, чи то пак слова грамоти, на яких він загострює увагу читача). Звісно, головна увага зосереджена на постаті св. ап. Петра, його ролі як каменя, на якому Христос побудував Свою Церкву[92], як небесного ключаря[93] та верховного пастиря Христового стада[94]. Від першості Петра, наступником якого є папа[95], виводяться, відповідно, роль та функція папи як старшого над християнством усього світу[96] (відображена, серед іншого, в його титулах, регаліях і одязі[97]), зокрема старшого над патріархами[98], а також подателя розгрішення та різноманітних духовних дарів. Додатковими точками, на

[92] Суражский В. О единой истинной православной вѣрѣ и о святой соборной апостолской Церкви, откуду начало приняла и како повсюду распростреся. Острог, 1588. *РИБ.* Т. 7. СПб., 1882; Памятники полемической литературы въ Западной Руси. Кн. 2. Стб. 605–607; Филалетъ Хр. Апокрисисъ албо Отповедь… *РИБ*. Т. 7. Стб. 1348–1368, 1677–1680.

[93] Суражский В. О единой истинной православной вѣрѣ. *РИБ*. Т. 7. Стб. 748–755.

[94] Там само; Филалетъ Хр. Апокрисисъ албо Отповедь… *РИБ*. Т. 7. Стб. 1368–1370.

[95] Суражский В. О единой истинной православной вѣрѣ. *РИБ*. Т. 7. Стб. 755–757; Филалетъ Хр. Апокрисисъ албо Отповедь… *РИБ*. Т. 7. Стб. 1392–1444.

[96] Суражский В. О единой истинной православной вѣрѣ. *РИБ*. Т. 7. Стб. 759–766.

[97] Филалетъ Хр. Апокрисисъ албо Отповедь… *РИБ*. Т. 7. Стб. 1636.

[98] Суражский В. О единой истинной православной вѣрѣ. *РИБ*. Т. 7. Стб. 759–761, Филалетъ Хр. Апокрисисъ албо Отповедь… *РИБ*. Т. 7. Стб. 1544–1550.

які звертає увагу митрополит, є визнання укладачами грамоти Флорентійського собору[99], походження Святого Духа від Отця і Сина[100] та дійсности Євхаристії, звершуваної на прісному хлібі[101]. Також у вічі впадає часта згадка «єретиків» у коментарях, що може вказувати й на одночасну полеміку з тогочасними протестантами Речі Посполитої, які перебували в політичному союзі з православними (підтримуючи останніх на сеймах) і залучалися до написання полемічних творів. Можливо, згадка про «єретиків», серед іншого, повинна була вказати, що тези, якими послуговуються православні, насправді запозичені в єретиків і так їх опосередковано дискредитувати.

Що стосується представлення коментарів у формі маргінальних поміток, то це було типовим для видань тієї доби. Набагато важливішим є те, що до своїх глос митрополит часто запозичував цілі звороти з головного тексту, звертаючи увагу читача на те, що наведені тези не є його власними думками, а словами найвищих представників церковної та політичної еліти русинів кінця XV ст. Все це повинно було продемонструвати читачеві, що йдеться не про мову І. Потія, а про набато вищий авторитет – голос і мову предків, яким унійна сторона лише вторить.

Наведений вище аналіз коментарів митрополита Іпатія Потія до виданої ним обома мовами грамоти Мисаїла буде неповним без його, як виглядає, останнього коментаря до неї з книги «O przywileiach», яка вийшла невдовзі після джерельної публікації 1605 р.[102] У ній очільник Руської Церкви коротко представляє синтезу богословських тем «Послання Мисаїла» так:

«У тім-то посольстві своїм Русь визнає за папою зверхність не тільки над собою, але й над своїми патріархами, називаючи його вікарієм Господа Христа та наступником святого Петра; Синод Флорентійський і те, що на ньому постановлено, схвалюють і приймають. Визнання віри своєї як найвищому пастиреві Церкви Божої представляють, щодо походження Духа Святого так від Сина, як і від Отця, з латинниками погоджуються. І не даремно, бо їх оскаржувано було, що погано вірять і не є християнами, і задля цього про себе повідомляють, як річ обов'язкову звіщаючи, [щоб] у літургіях святих ім'я папи завжди поминати та Господа Бога за нього просити. Визнають, що ключі Царства Небесного від Господа Христа тільки [йому] самому в Петрі святому довірені були і там же про розгрішення з усіх гріхів своїх, смертних і повсякденних, просять. Ювілею, який на той час у Римі припадав, гаряче жадають, гарне розуміння Ювілею даючи, і просять, аби папа послав до них послів своїх, які були би знавцями канонів і міцно трималися Синоду Флорентійського, задля заспокоєння якихось усобиць і суперечок, які діялися на

[99] Филалетъ Хр. Апокрисисъ албо Отповедь…*РИБ*. Т. 7. Стб. 1166, 1168, 1150–1564; Исторіа о Листрикійскомъ, то есть, о разбойническомъ, Ферарскомъ, або Флоренскомъ синодѣ, вкоротцѣ правдиве списаная. *РИБ*. СПб., 1903.

[100] Суражский В. Книжиця о единой истинной православной вѣрѣ. *РИБ*. Т. 7. Стб. 662, 715–735.

[101] Там само. Стб. 800–831.

[102] Попри те, що уривки з «Послання Мисаїла» публікувалися також у книзі «Prawa y przywileie», вона не була авторства митрополита Іпатія Потія та вийшла друком майже через 20 років після його смерті.

той час між ними та латинниками. Та й інших дуже багато речей приписуючи папі, титули, подібні до Божих»[103].

Бачимо тут ті самі головні богословські теми й мотиви, які ми зустрічали в маргінальних помітках до обох повних видань 1605 р., наявність яких у віднайденому в Крево документі стала поштовхом до його видання: примат папи, походження Святого Духа від Отця і Сина, визнання та дотримання положень Флорентійського собору.

Лише богословським підсумком І. Потій у книзі «O przywileiach» не обмежився, а подав також узагальнений історичний коментар до виданого ним 1605 р. документа:

«А невдовзі перед закінченням роблять особливу згадку про те, що перед тим посольством своїм писали до нього листа свого всі [особи] духовні, князі, пани та весь люд посполитий через певного Антонія, легата його. Через того Антонія той же Сикст послав був князеві великому московському в подружжя дочку Томи Палеолога, родича імператора грецького, і дивуються, що їм папа Сикст на те перше їхнє писання нічого не відписав, і просять покірно відпису на того листа. … Але підтвердилося то з хроніки Онуфрія Панвінія, котрий, описуючи життя того папи Сикста, згадує, що то була дочка Томи Палеолога, яку той Антоній, посланий папою, супроводив до великого князя московського. Того посольства руського дата у Вільні року 1476, місяця березня, 14-го дня, індикта 9. А якби хто ще в чомусь сумнів мав, хай звірить із усіма хроніками, а там побачить, що той папа Сикст майже тамтого віку сидів на апостольській столиці. Бо вибраний був року 1471. А закінчив року 1484. Там же й про те довідаєшся, що за його понтифікату Ювілей у Римі святкували року 1475. Про Ювілей сей у тому посольстві своєму Русь Сикста пильно просять. А про це я для того тут згадав, щоб усяким способом істинна правдивість того посольства виявилася і не зосталося жодного сумніву»[104].

---

[103]«W ktorym to Poselstwie swoim Ruś przyznawa Papieżowi zwierzchność / nie tylko nad sobą / ale y nad Patryarchami swemi / mianuiąc go Wikariem Pana Chrystusowym / y Successorem Piotra świętego / Synod Florentski / y co na nim postanowiono approbuią / & *amplectuntur*. Poczet wiary swoiey / iako naywyższemu Pasterzowi Kościoła Bożego wypisuią / o pochodzeniu Ducha świętego tak od Syna / iako y od Oyca / z Rzymiany zgadzaią się. A nie darmo / bo ich oskarżono że źle wierzą / y nie są Krześćianmi / y przetoż o sobie sprawę daią w Liturgiach świętych Imię Papieskie zawsze wspominać / y Pana Boga zań prośić / za rzecż powinną być powiadaią / Klucze krolestwa niebieskiego / od Pana Chrystusa iemu tylko samemu w Pietrze świętym być powierzone przyznawaią / y tamże o rozgrzeszenie wszytkich grzechow swoich śmiercelnych y powszechnych proszą / o Jubileusz / ktory pod onym czasem w Rzymie przypadał pilnie żądaią / y nadobne *iudicium* o Jubileuszu daią / y proszą / aby Papież posłał do nich posłow swoich / ktorzyby Kanonow byli wiadomi / y Synodu Florentskiego mocnie dźierżeli się / dla uspokoienia niektorych roznic / y poswarkow / ktore się miedzy niemi a Rzymiany na on czas dźiały / y inych rzeczy barzo wiele przypisuiąc Papieżowi / tytuły podobne Boskim». *Hypaty (Pociey)*. O przywileiach... – K. [G3] v. (= 27 v.).

[104]«A niedaleko końca / czynią wzmiankę osobliwą o tym / że pierwey tego Poselstwa swego / pisali do nie(g)o list swoy wszyscy Duchowni / Kśiążęta / Panowie / y wszystek lud pospolity / przez nieiakiego Antonia Legata iego / przez ktorego to Antonia / tenże Syxtus posłał był Kniaźiu Wielkiemu Moskiewskiemu / w Małżeństwo Corkę Tomasza Paleologa / powinnego

Відтак автор наводить як іще один аргумент на користь автентичности виданого ним документа імена осіб, які його підписали (це єдине, що наводиться з тексту грамоти в книзі): «хотів я тільки імена тих панів тут вписати, від яких те посольство було, для кращого виявлення правди, бо вже саме лиш оце покаже, що в цей теперішній час не могли вигадатися ті описи тих шляхетних людей того віку, про яких ми й чули мало, що взагалі були [вони] на світі, і не знали б, якби ті книжки [кревські] не з'явилися. А тепер і те може легко підтвердитися живими нащадками тих, яких там згадано, чи мали вони таких предків своїх, як тут згадуються. Про інших, а особливо князів, легко й за них довідатися, чи то в хроніках, чи то в пом'яниках церковних, котрі то були»[105].

REFERENCES

Bauer, S. (2016). Historigraphical Transition from Renaissance to Counter-Reformation: The Case of Onofrio Panvinio (1530–1568). In P. Pombeni (Ed.), *The History of Transition: Critical Phases in the Development of Modernity (1494–1973)*. New York [in English].

Buchynskyi, B. (1914). «Hramota Misaila» i «Hramota Nifonta». *Zapysky Istorychnoi i Filologichnoi sektsii Ukrainskoho naukovoho tovarystva v Kyievi*, 13, 6–7 [in Ukrainian].

Kempa, T. (2011). Metropolita kijowski Hipacy Pociej w świetle swojej korespondencji. In P. Borek, M. Olma (Eds.), *Epistolografia w dawnej Rzeczypospolitej* (Vol. 1, pp. 141–171). Kraków [in Polish].

Krukowski, J. (1899*). Krytyczny rozbiór kazań i homilij Hipacyusza Pocieja metropolity kijowskiego, halickiego i całej Rusi, biskupa włodzimierskiego i brzeskiego*. Lviv [in Polish].

Cesarza Greckiego / y frasuią się / że im Papież Syxtus / na to pierwsze pisanie ich nic nie odpisał / y proszą pokornie na ten list odpisu. (...) Ale verifikowało się to z Kroniki Onophria Panuina / ktory opisuiąc żywot tego Papieża Syxta / y o tym wzmiankę czyni / że to była Corka Tomasza Paleologa / ktorą ten to Antoni od Papieża posłany / odprowadźił Kniaźiu Wielkiemu Moskiewskiemu. Tego Poselstwa Ruskiego Data w Wilnie Roku 1476. Mieśiąca Marca / 14. dnia Indictione 9. A ktoby ieszcże w czym miał wątpliwość / niechże werifikuie z Kronikami wszytkimi / a tak obaczy / iż ten Syxtus Papież prawie tego wieku śiedźiał na stolicy Apostolskiey. Bowiem był obrany *in Anno* 1471. A dokonał *Anno* 1484. Tamże y tego doświadczysz / iż za iego Papiestwa Jubileusz był celebrowany w Roku 1475. o ktory Jubileusz / w tymto Poselstwie swoim / Ruś Syxta pilnie proszą. A tom dla tego tu namienił / aby wszelakim sposobem prawda istotna tego poselstwa pokazała się / y żadna wątpliwość nie została». *Hypaty (Pociey)*. O przywileiach... K. [G3] v. – [G4] r. (= 27 v. – 28 r.).

[105]«Wolałem tylko *Nomina* tych Panow tu wpisać / od ktorych to Poselstwo było / dla lepszego obiaśnienia prawdy / bo y to samo pokaże / iż pod tym cżasem teraźnieyszym / nie mogły się zmyślić te nazwiska / tych zacnych ludźi / o ktorych tegu wieku małosmy y słychali / ieśli kiedy byli na świećie / y niewiedźielibychmy / by się te kśiąszki były nie ziawiły. A teraz łatwie y to może się weryficować / żywymi potomkami / tych ktorzy się tam mianowali / ieśli mieli takich przodkow swoich / iako się tu mianuią. O inszych / a zwłszcża Kśiążętach / łatwie y tych / albo w Kronice / albo w Pamiętnikach Cerkiewnych dopytać się / ktorzy to byli»/ *Hypaty (Pociey)*. O przywileiach... K. [G4] v. (= 28 v.).

Levytskyi, O. (1855). Ipatii Potii, kievskii uniatskii mytropolit. *Pamiatniki russkoi stariny v zapadnykh guberniiakh*, 8, 342–374 [in Russian].

Luzhnyi, R. (1993). Relihiina publitsystyka Ipatiia Potiia v rozvytku staroruskoi tradytsii. *Mediaevalia Ucrainica: Mentalnist ta istoriia idei*, 2, 49–68 [in Ukrainian].

Ozorowski, M. (2012). *Hipacego Pocieja podstawy unickiej teologii pozytywno-polemicznej.* Warsaw [in Polish].

Padokshyn, S. (2001). *Ipatsii Patsei: Tsarkouny dzeiach, myslitsel, pismennik na peralome kulturna-histarychnykh epokh*. Minsk [in Belarusian].

Pekar A., ChSVV. (1996). Ipatii Potii – provisnyk ziedynennia. *Analecta Ordinis sancti Basilii Magni*. *Series II. Sectio II*, XV (1–4), 145–246 [in Ukrainian].

Surazhskii, V. (1882). *O yedinoi istinnoi pravoslavnoi vere i o sviatoi sobornoi apostolskoi Tserkvi, otkudu nachalo priniala i kako povsiudu rasprostresia. RYB*. (Vol. 7). Saint Petersburg [in Russian].

Tymoshenko, L. (2013). Postat Ipatiia Potiia u svitli nonovidnaidenykh dzherel ta novitnikh doslidzhen. In L., Moravska, I. Paslavskyi (Comps.), *Ipatii Potii: Zbirnyk naukovykh statei* (p. 43). Lviv [in Ukrainian].

Tkachuk, R. (2011). *Tvorchist mytropolyta Ipatiia Potiia ta polemichna literatura na mezhi XVI – pochatku XVII st. Dzherela. Rytoryka. Dialoh: monohrafiia.* Kyiv [in Ukrainian].

Tripolskii, N. (1877). Uniatskii mytropolit Ipatii Potii i yeho propovednicheskaia deiatelnost. *Trudy Kiievskoi Dukhovnoi Akademii,* 9, 512–576; 10, 123–181; 11, 294–372; 12, 588–645 [in Russian].

Tripolskii, N. (1878). Uniatskii mytropolit Ipatii Potii i yeho propovednicheskaia deiatelnost. *Trudy Kiievskoi Dukhovnoi Akademii,* 2, 377–413 [in Russian].

Vozniak, M. (1921). *Istoriia ukrainskoi literatury* (Vol. 2). Lviv [in Ukrainian].

Zatorskyi, o. N. (2019). «Poslannia Mysaila do papy Syksta IV» 1476 roku: rekonstruktsiia arkhetypu: monohrafiia (2nd ed.). Lviv [in Ukrainian].

Zatorskyi, N. (2017). Posolstvo do papy Syksta IV z poslanniam Mysaila u svitli deiakykh dokumentiv Vatykanskoho taiemnoho arkhivu. *Mizhnarozhni zviazky Ukrainy*, 26, 13–15 [in Ukrainian].

Nazar ZATORSKYI
PhD Student (Theology in ecclesiology)
University of Friborg (Switzerland)
Greek Catholic priest
administrator of the Ukrainian community
in Zurich, Lausanne and Geneva
ORCID https://orcid.org/0000-0002-1181-0207
e-mail: o_nazarij@yahoo.de

COMMENTARIES OF THE METROPOLITAN IPATII POTII TO THE CHURCH SLAVONIC EDITION AND POLISH TRANSLATION OF THE «EPISTLE OF MISAEL»

The article examines the commentaries of the Metropolitan of Kyiv Ipatii Potii to both the Church Slavonic edition and the Polish translation of the Epistle of Misael. In order to

better present the Metropolitan's understanding of this document, the author also considers the prefaces to both editions and the presentation of Mysael's letter in other Potii's works. At the same time, he points out the publisher's false assumptions, identified as such in the previous Ukrainian historiography. The commentator's observations are classified into three categories – historical, textological, and theological – and grouped by topic within each category. The Polish edition allowed us to suggest what commentaries were on the lost pages of the Cyrillic editio princeps and to trace the evolution of I. Potii's perception of the epistle he published. This holistic approach helped to identify the main historical works on which I. Potii relied, as well as to present the theological and historical paradigms that he saw in the text of the epistle and reflected in his commentaries to its various editions. This analysis allowed us to identify polemical works, to which this source edition was a response, and sheds light on Potiy's motivation for publishing this charter.

Keywords: Ipatii Potii, Poselstwo do Papieża, Epistle of Misael, polemic literature, Church union, Khrystofor Filalet, Vasyl Surazkyi, Clirik of Ostrog, Onofrio Panvinio

ЗМІСТ

СТУДІЇ

Ярослав КНИШ. Мідні монети князя Юрія-Болеслава Тройденовича 5

Назар ЗАТОРСЬКИЙ. Коментарі митрополита Іпатія Потія до видань «Послання Мисаїла» церковнослов'янською та польською мовами 16

Олена АРКУША. Історія України XIX століття: змістові лінії сучасних досліджень 45

Андрій ГУМЕНЯК. Ставлення домініканців у Львівській архідієцезії до українського національного руху в другій половині XIX – 30-х роках XX століття. 66

Олена ГАНУСИН. «Хотів би я вже раз бути на тротуарі львівскім, бачити багато ріжних лиць і кипуче житє»: Львів в уявленні української інтелігенції Галичини наприкінці XIX – на початку XX століття 74

Володимир КЛАПЧУК, Михайло КЛАПЧУК. Нафтова промисловість Західно-Української Народної Республіки. 88

Рафал РОГУСКІ. Вплив локалізованих у Східній Галичині польських військових відділів на безпеку її мешканців у 1919–1921 роках. Вибрані проблеми. 99

Кирило ГОРБУРОВ. Архівні джерела до історії польської національної меншини УСРР/УРСР 1920–1930-х років 113

Ева НІЗІНСЬКА. Місто (не)можливостей. Розвиток і занепад Самбора в першій половині XX століття. Історичне есе 126

Марек ШАЙДА. З життєпису єврейського комуніста. Сюжет до біографії Якуба Егіта 136

Віталій БОРИМСЬКИЙ. Східна політика Ю. Пілсудського в суспільно-політичному дискурсі польської опозиції (1976–1989) 149

Юлія КШАНОВСЬКА. Місто про місто: формування урбаністичних образів у сучасній Україні (на прикладі Львова, Дніпра та Києва) 168

Юлія ШЕЛЕП. Українсько-польські міграційні процеси: сучасний етап 176

Олена ЛУКАЧУК. Сучасні українці про поляків і литовців: від міфу Речі Посполитої до пошуків європейської ідентичності (на матеріалах мас-медіа та усної історії) 193

Олег ПІХ. Російська Федерація у зовнішній політиці Польщі (2005–2015) . . . 223

Любомир ХАХУЛА. Україна–Польща: виклики та перспективи історичної політики після 2019 року 248

Василь ГУЛАЙ, Наталія ДМИТРИШИН. Президентська кампанія 2020 року в Республіці Польща. 260

ІСТОРІОГРАФІЯ, БІБЛІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Ірина МИХАЙЛІВ. «Обравши шлях історика, ніколи не сходив з нього»: спогади львівських істориків як джерело до їхньої професійної діяльності 276

РЕЦЕНЗІЇ, ОГЛЯДИ

Петро ШКРАБ'ЮК. Орден проповідників в Україні та «чорні домінікани» митрополита Андрея Шептицького 292

Мар'яна БАЙДАК. [Рец.]: «Поза межами традиційної історіографії» [на кн.]: Sierakowska Katarzyna. Śmierć – wygnanie – głód w dokumentach osobistych. Ziemie Polskie w latach Wielkiej wojny 1914–1918. Warszawa, 2015. 268 c. 296

Ігор РАЙКІВСЬКИЙ. [Рец.]: Цілісне дослідження однієї з провідних громадських інституцій в Габсбурзькій Галичині [на кн.]: Киричук О., Орлевич І. Львівський Ставропігійський інститут (1788–1914). Роль у суспільно-політичному, культурному та релігійному житті українців Галичини / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; Інститут релігієзнавства – філія Львівського музею історії релігії. Львів: Логос, 2018. 288 с. 301

Людмила БЕЛІНСЬКА. [Рец.]: Літопис історії та культури Надсяння: Лежайськ та околиці [на кн.]: Середа В., Базилевич Р. Лежайськ та його околиці. Львів, 2020. 166 с.. 305

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

Олена АРКУША. Історичний вебінар «Хасидські громади в Галичині у XIX столітті» (Харків–Львів, 25 травня 2021 р.) 308

Микола ЛИТВИН. Засідання «Західно-Українська Народна Республіка: революція, державність, соборність» вебдискурсу «Українське державотворення новітньої доби: контроверсійні питання» (Львів–Київ–Івано-Франківськ, 9 червня 2021 р.). 312